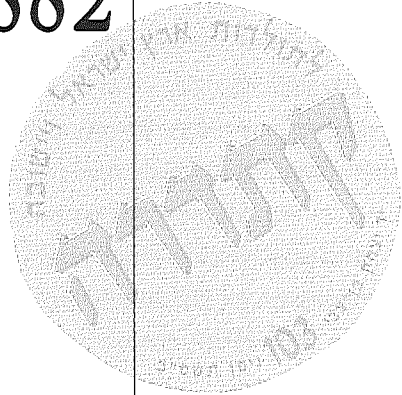


תחיית הלשון העברית בראשון-לציון, 1914-1882



יושלה ספרים אל כל מדינות המלך אל מדינה
ומדינה ככתבה ואל עם ועם כלשונו להיות כל
איש שורר בביתו ומדבר כלשון עמו
(אסתר א, כב)



תחיית העברית כשפה מדוברת וכלשון תקשורת בכל תחומי החיים היא תופעה ייחודית שלא נתפענחה עדיין, והיא מעוררת שאלות שטרם נמצאו להן תשובות המניחות את הדעת. רבים נדרשו לבחינת המנגנונים הרעיוניים, הפדגוגיים, החברתיים והפסיכולוגיים שהביאו את המהגרים היהודים (העולים) שבאו לארץ-ישראל החל מן העלייה הראשונה (1882) לקבל עליהם מרצון לשון שלא דיברו בה כשפה משותפת ולהתגבר בתוך כך על המכשולים הרבים שעמדו בדרכם.¹ הקושי להסביר את התופעה הייחודית הזו גרם לרבים להתייחס אליה כאל מהפכה, נס או פלא.² דיוגנו נועד לבחון את התהליכים שהתחוללו במושבה אחת, ושביססו את מעמדה של העברית כשפת המקום.³ אין זה מחקר סוציו-לינגוויסטי, פסיכו-לינגוויסטי או אנתרופולוגי, אלא בחינה היסטורית של תהליכים שונים ושל אירועים מרכזיים שהשפיעו על התגבשותה של קהילה דוברת עברית.

- 1 לטענת כרמי חסרה אף מסגרת מושגית למחקר, ראו: ש' כרמי, עם אחד ושפה אחת: תחיית הלשון העברית בראייה בין-תחומית, קורות ומקורות, [תל-אביב] תשנ"ז, עמ' 9. אולם ראו: ש"א שור, 'בינוי אומה ולשון לאומית, החייאת השפה העברית', לשון ועברית, 6 (כסלו-טבת תשנ"א), עמ' 29-34.
- 2 דיון: אליעזר בן-יהודה ותחיית הלשון העברית, קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 106; ר' סיוון, 'הגורמים להצלחתה של החייאת הלשון', לשוננו לעם, שכד-שכה (טבת-שבט תשמ"ב), עמ' 127-134; י' בלאו, תחית העברית ותחיית הערבית הספרותית: קווים מקבילים ומפרידים (מקורות ומחקרים, ט), ירושלים תשל"ו, עמ' 10, 16 ועוד.
- 3 על פי מפקדי 1916 ו-1919 נמצאו חמישים ושבעה אתונים מאנשי הכפרים בארץ-ישראל שהצהירו על העברית כלשונם העיקרית ומהם כשבעים ושבעה אתונים ילדים. ראו: ע' שמלץ ור' בקי, 'העברית כלשון דיבור יום-יומית של היהודים בישראל, סקירה סטטיסטית, מקורות נבחרים וביבליוגרפיה', לשוננו, לו, (תשל"ג), עמ' 53.

ההחלטה למקד את הדיון ההיסטורי במושבה אחת מאפשרת, כך אנו סבורים, לסקור מגוון של רכיבים: חברתיים, אישיים, תרבותיים ואחרים, ולאמוד ולהעריך את חלקו של כל אחד מהם ואת תרומתו להצלחת המהלך. הבחירה בראשון-לציון נבעה משלושה טעמים: (א) אנשי ראשון-לציון ראו עצמם כנחשונים התחייה הלאומית האמתית וכמחיי השפה העברית הלכה למעשה.⁴ (ב) ראשון-לציון משכה מראשיתה תשומת לב רבה, בהיותה 'המושבה אשר עיני כל חובבי ציון עליה'.⁵ מבקרים רבים פקדו אותה במשך השנים, ליוו את התפתחותה ודיווחו עליה בכתבי עת שונים, ותלו בה תקוות רבות כמושבת מופת, 'ובני ראשון לציון יודעים את ערך עירם הקטנה ותעודתה, יודעים ומבינים כי על עירם להשפיע על יתר הקולוניות סביבה גם בחומר גם ברוח, - ולא נבוש בהם'.⁶ (ג) מייסדי המושבה וצאצאיהם פרסמו את חוויותיהם ואת זיכרונותיהם בספרים ובמאמרים, וגם החוקרים מצאו עניין רב במושבה והאירו במחקריהם פנים שונות בה. זאת ועוד, בארכיון העיר ראשון-לציון אצור תיעוד רב ומרשים ביותר על אודות המושבה מימיה הראשונים ועד הימים האלה.⁷

התקופה הנחקרת - מראשית צעדיה של המושבה ועד מלחמת העולם הראשונה (1882-1914) - היא פרק זמן רצוף המתאפיין בתמורות חברתיות, כלכליות ופוליטיות שעיצבו את צביונה של המושבה, ובסיומו נפתח פרק חדש בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל וגם בקורותיה של ראשון-לציון. הממצאים המאוחרים יותר מתייחסים גם הם לתקופה הנדונה, ויש בהם כדי למקד את הדיון ולהקנות לו פרספקטיבה רחבה יותר.

האם באמת הייתה ראשון-לציון נושאת דגל תחיית הלשון בהיבטיה המעשיים? האם ניתן לראות במושבה זו מודל מייצג למושבות אחרות, שעברו תהליכים דומים אך גם שונים? אין בכך ודאות גמורה, אולם המאפיינים שיידונו בהיבור זה יסייעו אולי לבחון קהילות דומות נוספות דוברות עברית.

מהי תחיית השפה?

רבים נדרשו להגדיר את מטבע הלשון 'תחיית הלשון' או 'ההיאת השפה' ולכלל הסכמה לא הגיעו. היו שפקפקו אם תיתכן בכלל תחיית העברית. כך למשל טען שמעון ברנפלד בתרע"ב: 'לעשות את השפה העברית שפה מדוברת במובן הרגיל - זה לפי דעתי נמנע גמור'.⁸ הבלשן הגרמני תאודור

4 "קניאל, 'הוויכוח בין פתח-תקוה לראשון-לציון על הראשונות בהתיישבות ומשמעותו ההיסטורית', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 26-53; תחיית השפה אינה נדונה שם. בהיסטוריוגרפיה תוארה פתח-תקוה כעיריה ליטאית ש'הלשון העברית אינה מדוברת ברחובותיה'. ראו: המשקיף, 'השקפה עברית', השלח, כא (תרס"ט-תר"ע), עמ' 275; הציוני, 'העברית בפתח תקוה', האור, י"ט באדר ב' תר"ע.

5 "לובמן-חיביב (עורך), מרדכי לובמן ז"ל: האיש ופעלו ליקוטים מזכרונותיו מכתביו ומאמריו, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 73.

6 מ"ה הכהן, מערב עד ערב, ב, וילנה 1904, עמ' 12.

7 ברצוני להודות לצוות עובדי מוזאון ראשון-לציון, ובמיוחד למירי ברניצקי ולתרצה חביב-גרין על נכונותן, מעורבותן ועזרתן הרבה, שתרמו תרומה חשובה לביסוס המחקר ולהשלמתו. תודות לד"ר ג'ורג' מגדל שהגה את המחקר, וכן לד"ר ברוריה מרגולין ולד"ר שמעון א' שור, שהואילו לקרוא את כתב-היד ולהעיר הערות חשובות.

8 ר' סיוון וג' קרסל (עורכים), לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ן-תש"ל ולחידוש הדיבור העברי, ירושלים תש"ל, עמ' 135-136.

נלדקה (Nöldeke) הפריך את חלומם של הציונים (1910-1911) ש'שוב תהיה לשון עממית היה בארץ ישראל'.⁹ עוד בשנת 1956 טען בלשן אמריקני בשם ג'ושוע וטמו (Whatmough) שאפילו 'הנסיון ללמד (ב)עברית בבתי-הספר בישראל ... מנוגד להיסטוריה הלינגוויסטית'; לדבריו טרם הובהר אם 'אמנם ארועים לינגוויסטים היסטוריים [מותה של שפה] הם הפיכים אפילו בקנה מידה קטן, יותר מאשר ארועים ביולוגיים'.¹⁰ לפני כעשור טען אחד הבלשנים 'שאינן בהיסטוריה של העברית המודרנית כל הצדקה להשתמש בביטוי "תחייה"'.¹¹

בשיח בלשנים שפורסם בתש"ם הסכים איתמר אבן-זהר שיש 'משהו מיוחד בשימוש המחודש בעברית כלשון מדוברת בעת החדשה', אך אין מדובר בהחזרת לשון מתה לקדמותה, אלא ב'הפיכת לשון כתב ללשון דיבור ... התהליך היה זהה לחלוטין לכל תהליך, הידוע לנו בכל מקום בעולם'.¹² עוזי אורנגן הדגיש שתחיית העברית 'זהו תהליך חברתי בעיקרו ... שבו שפה אחת בלבד, היא העברית, משמשת את בני החברה לצורכי כתיבה, קריאה ודיבור. ואם אין זו תמיד השפה היחידה, הרי זו תמיד השפה העיקרית שלהם'. לפיכך תחיית הלשון היא 'בהחלט מהפך ובהחלט שינוי, שינוי גדול שהיה מלווה אידיאולוגיה'.¹³ לדעת עלי איתן תחייה היא 'מאורע הממושך, שהביא את הלשון העברית משימוש מצומצם אל הבעת כל צרכי החיים'. איתמר אבן-זהר גרס שתחייה 'זו פרי של החלטה חברתית-פוליטית-היסטורית, בעיקר בגלל עליית אנשים לכאן והחלטתם להחיות את הלשון בדיבור'.¹⁴ ואילו חיים רבין קבע ש'לשון ... קיימת כל זמן שמשמשים בה, וקיומה נפסק כשהחל כל שימוש בה, ואז מכנים אותה "לשון מתה". רק על משמעות זו של לשון חל המונח "תחייה"', והכוונה היא ללשון הדיבור.¹⁵

בדיוננו נגדיר את תחיית השפה כתהליך חברתי, המושפע מאידאולוגיות, שבו קיבלה עליה קהילת אנשים להשתמש בכל מערכי חייה בלשון שהכירוה בעיקר מן הכתובים. ברמה הלאומית ראוי לקבוע כי מדובר בשיבה אל לשון המורשת ההיסטורית, ששימשה עד אותה עת בעיקר בקרב האליטה היהודית (רבנים וסופרים), והמשמעות ברמת הפרט היא סיגולה של העברית כלשון תקשורת עיקרית, מדוברת וכתובה כאחת, במקומן של השפות האחרות.

- 9 'Semitic languages', EB¹¹, 24, p. 622 ; מובא על פי: בלאו (לעיל, הערה 2), עמ' 19, הערה 23.
- 10 J. Whatmough, *Language*, New York 1957. מובא על פי: ש' קודש, 'מאה שנה ויום אחד', כיוונים, 1 [38] (אדר תש"ן), עמ' 75-76.
- 11 P. Wexler, 'The Schizoid Nature of Modern Hebrew: A Slavic Language in Search of A Semitic Past', O. Harrassowitz (ed.), *Mediterranean Language and Culture Monograph Series*, Wiesbaden 1990, p. 2, n. 2
- 12 'שיח בלשנים: עברית קדומה ועברית בת-ימינו - לשון אחת?', לשוננו לעם, שד (אדר תש"ם), עמ' 118; פורסם גם: מחשבות, 48 (דצמבר 1989), עמ' 53. ראו גם: דיון (לעיל, הערה 2), עמ' 83-107.
- 13 שיח בלשנים (שם), עמ' 122, 124; ע' אורנגן, 'לתולדות תחיית הלשון - ההזדמנות, היכולת והרצון', קתורה, 37 (תשרי תשמ"ו), עמ' 83-94.
- 14 שיח בלשנים (שם), עמ' 126, 127, בהתאמה.
- 15 ח' רבין, 'מה היתה תחיית הלשון העברית?', א' אבן-שושן ואחרים (עורכים), ספר שלום סיון: אסופת דברי עיון וספרות, מנחת זכרון למו"ל איש ירושלים, ירושלים תש"ם, עמ' 125-140; ראו גם: W. Weinberg, 'A Concise History of the Hebrew Language', M. Nahir (ed.), *Hebrew Teaching and Applied Linguistics*, Tel Aviv 1989², pp. 57-61; M. Pelli, 'Revival of Hebrew and Revival of the People: The Attitude of the First MASKILIM toward the Hebrew Language', *ibid.*, pp. 97-123



האם ראוי להתייחס אל התהליך במונחים כמותיים, או שמא נכונות יותר הערכה ערכית או אחרת? אימתי ניתן לקבוע שהתהליך הגיע לסיומו והמהפכה נשלמה? האם ניתן להכתיר את המהלך בהצלחה כשכל אנשי הקהילה או מרביתם משתמשים בעברית בדיבור פה אולם רבים מהם אינם שולטים בכתיבה או בקריאה, 'יודעי עברית סמויים' כהגדרתו של שלמה הרמתי?¹⁶ האם ניתן לראות כניצחון מלא את המצב שבו הקהילה משתמשת לרוב צורכי החיים בויזמנית בשתי לשונות או ביותר מכך ורק אחת מהן היא הלשון העברית? דומה שאין כל משמעות כמותית להגדרה זו, ומשעה שנתקבלה בלא ערעור והתנגדויות הקביעה כי 'ניצחה העברית', הרי יש לקבלה כעובדה.¹⁷ ובאשר לתחיית הלשון ראוי אולי לקבוע כי משעה שהחלו לדבר בה ממילא קיבלה השפה (המדוברת והכתובה) חיות משלה והיא נדרשה לחיות את חייה העצמאיים על פי כללי כל לשון חיה. אולי לא מיותר לציין שהמונחים הרווחים כגון 'מלחמת השפות', 'ריב הלשונות' וכיוצא באלה מעידים יותר מכול על היבטיו האידיאולוגיים והפוליטיים של המהלך.¹⁸ עובדה זו מחייבת בחינה מחמירה של העדויות השונות, הנגועות במקרים רבים במשאלות לב ובפטריוטיזם כללי ומקומי מחד גיסא ובשלילה שמקורה רעיוני וערכי מאידך גיסא.

תחיית העם ולשונו - מהלכה למעשה

עוד קודם לפרעות בנגב, שהתחוללו ברוסיה באביב 1881, גברו קולותיהם של חוגים שונים שקראו לשיבת ישראל לארצו, ובתוך פרק זמן קצר פקדו את ארץ-ישראל העות'מאנית נציגי אגודות ותכורות של יהודים, רובם ממזרח אירופה, שתרמו אחרי קרקעות לכונן עליהן יישובים חקלאיים. הללו היו חדורי רצון למלא את מצוות יישוב ארץ-ישראל, ועוררו את אחיהם בגולה לבוא בעקבותיהם בהציגם בפניהם את הסיכוי לשוב לציין ולהפריח את שממותיה. היו שהגדירו את המהלך החדש כהגשמת רעיון יישוב ארץ-ישראל והיו שראו בשיבת ישראל לארצו ההיסטורית תחייה לאומית-מדינית ממשית ובה ביצוע. את ביטוייה המעשיים של התחייה הלאומית - שיבת היהודים לארצם וללשונם העתיקה - ניסח לראשונה אליעזר בן-יהודה כבר בשנת 1880 במאמרו 'מכתב לבן יהודה'. בין שאר הדברים דן בן-יהודה בגאולת העם היהודי מגלותו ובשיבתו אל אדמת האבות, שבה יתחדשו חייו הלאומיים. נוסף על נטישת ארצות העמים הוא קרא לזניחת הלשונות שהיו בשימוש ולא ימוצה של השפה הלאומית. לדבריו בלא גאולת היהודים אין חפץ בשפה העברית, אלא שהעברית, ובמיוחד זו המדוברת, נשתכחה ויש לחייה את השפה ... בפי בני נעורינו'. לדעתו תחיית השפה תיתכן רק בארץ אשר 'מספר יושביה העברים יגדל ממספר הגוים', ולכן הוא דרש: 'נרבה נא איפא מספר היהודים בארצנו ... נחיה נא חיה את האמה וחיתה גם שפתהו'.¹⁹ בעקבותיו צעד פרץ סמולנסקי,

16 ש' הרמתי, 'תחיית הדיבור העברי במושבות', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 439.

17 ע' אורנג, 'סיומו של תהליך תחיית הלשון', מחקרים בלשון, א (תשמ"ה), עמ' 261-272.

18 י' אבינרי, כבושי העברית בדורנו, מרחביה 1946; ו' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב.

19 'מכתב לבן יהודה', השחר, ה (שבט תרמ"א); גרפס גם: כל כתבי אליעזר בן-יהודה, א, ירושלים כ"ז להצרת בלפור (1943), עמ' 28-31.

שקרא אז 'לבקש ארץ מיוחדת למען קהל גדול בקרבנו ... כי ארץ תכון לעם לחזקו ולאחדו ... ועל כן עלינו להתחייק בשפת עבר יען כי שפה אחת תקרב הלבבות ותעשה עם לעם', והציע לייסד אגודות שחבריהן יקבלו על עצמם ללמוד או ללמד שפת עבר, להעמיד מורים לעברית לתלמידים וכו'.²⁰ הדיווחים ששלחו שליחים מארץ ישראל לאחיהם בחו"ל באמצעות העיתונים היהודיים, ידיעות נוספות שבאו מן הארץ באמצעים אחרים והתעמולה הנלהבת לכרוך את שיבת ציון בשיבה לשפת האבות ובמיוחד לחדש את הדיבור בעברית נקלטו בקרב חוגים שונים – בודדים ואגודות – ואלו נעזו לקריאות הללו וקיבלו עליהם ללמוד את השפה ולדבר בה.²¹

ניסיון חלוצי לאימוצה של השפה העברית החל בירושלים עם כינונה של האגודה 'תחית ישראל', שייסדו יהואל מיכל פינס ואליעזר בן-יהודה. אגודה זו חייבה את חבריה בארץ-ישראל שידברו איש את רעהו עברית בסוד החברה, בבית מועדה ואף בשוקים וברחובות ולא יתבוששו, גם ישימו לבם ללמד את בניהם ובנותיהם וכל מרבית ביתם את השפה הזאת. אף תעמול החברה לצרפנה מסיגיה ובדיליה ולעשותה מדברת בבתי התלמוד'.²² השפעה רבה ביותר השפיעו בן-יהודה ופינס על קבוצת הביל"ויים שפרשה לירושלים, 'אגודת שהו' [שיבת החרש והמסגר], שנהגו מכספי האגודה 'תחית ישראל'.²³ במכתב אל זאב דובנוב דיווח לו דוד יודילוביץ על חוויותיהם של עשרת חברי אגודת שהו ואנשי ביל"ו מיפו שהתארחו בבית בן יהודה, ובצאתם לטייל עמו 'והשפה העברית כשפה חיה מדברת בינו ... מספרים מדברים ומתפלספים בענינים מענינים שונים, ועברית היתה שפתנו! ומשכנו עלינו בזה עיני העוברים לפנינו ... ושרנו שירי עברית בהתלהבה עצומה (Enthusiasmus)'.²⁴ אחדים הלכו בעקבותיו של בן-יהודה והצהירו על תחיית השפה העברית כאחת 'מאבני הפינה בתקומה הלאומית'.²⁵ אהרון בר-אדון טען שבן-יהודה היה סמל יותר מאשר נושא לחיקוי, ולעומתו קבע בן-ציון דינבורג כי 'הקשר שבין תחיית הלשון העברית ובין תקומת ישראל בארצו בן-יהודה לא רק חשף אותו, אלא גם התווה אותו כדרך גאולים'. חיים רבין גרס שבן-יהודה חשף את הקשר שבין תחית הלשון העברית ובין תקומת העם בארצו והדגיש את חלקו בה'שפתו הלאומית-לשונית בהתחולל התפנית הגורלית הזאת... אך לא היה לו הכוח האירגוני'.²⁶ דומה כי רבין לא העריך נכונה מה רבה הייתה השפעתו של בן-יהודה, לא רק

20 פ' סמולנסקין, מאמרים, ד, ירושלים תרפ"ו, עמ' 259; נדפס לראשונה: מ"מ דוליצקי (עורך), שבט סופר, וינה תרמ"ג, עמ' 141; מובא על פי: ש' יבנאלי, ספר הציונות, ב: תקופת חיבת ציון, ירושלים ותל-אביב תשכ"א, עמ' 108.

21 י' קלוזנר, 'חלוצי הדיבור העברי בגולה', הנ"ל, בתפוצות ישראל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 293-305. אגודת 'יסוד המעלה' בסובאלק ציינה בפרוגרמה שלה לאמור: 'ישתדל הועד להרגיל תושבי האחוזה ובפרט בני הנעורים, לדבר לשון עברית' ראו: א"מ אלטשולר אל קפלן בסקופין, י' בסיוון תרמ"ב, נדפס: ש' לסקוב (עורכת), כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, א, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 297.

22 'ספר הזכרונות לחברת תחית ישראל, מחברת ראשונה, חדש אדר ראשון [תרמ"ג], כל כתבי בן-יהודה (לעיל, הערה 19), עמ' 189-190.

23 כבר בתרל"ט כתב פינס: 'כל השתדלותי תהיה לחדש נעורי השפה ההיא עד שתצליח להיות השפה המדוברת בקולוניה עצמה', ראו: כתבי י"מ פינס, ב: בנין הארץ, ירושלים תרצ"ט, עמ' 58.

24 יודילוביץ אל דובנוב, אסרו חג הפסח תרמ"ד, אצ"מ, A9/78/7.

25 י' קלוזנר, בהתעורר עם: העלייה הראשונה מרוסיה, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' 329-339.

26 א' בר-אדון, 'הניב הגלילי', קתדרה, 24 (תמוז תשמ"ב), עמ' 121; ב"צ דינבורג, 'א. בן יהודה ותחית הלשון העברית', הנ"ל, מפלסי דרך: דמויות לתולדות עיצובה של תנועת שיבת ציון ותחית ישראל, תל-אביב תש"ו, עמ' 20; דיון (לעיל, הערה 2), עמ' 105-106.



בתעמולה המתמדת שניהל בעיתונותו להפצת רעיונו זה אלא גם במעשה היום-יומי, ובמיוחד על אנשי ראשון-לציון. בן-יהודה תיאר את ראשון-לציון שהוא היה באמת אבן-היסוד לכל בנין התחיה שלנו... תחילת התחיה האדמתית שלנו, אם יאות לדבר כך, ותחילת התחיה הלשונית גודמנו יחד'. הוא גם כרך יחדיו את ייסוד המושבה ולידת בנו בן-ציון (איתמר בן אבי) והוסיף: 'כיום הוזה, חמשה-עשר באב בשנה ההיא, נתאששה התחיה הלאומית שלנו בשני מושגיה, האדמתי והלשוני, שבלי אחד מהם לא היתה יכולה להתקיים ... ושום גזרה רעה משום שולטן תורקי בעולם, לא יצלה יותר נגדה'. ולמן היום ההוא ... התחילו דברי-הימים של התחיה הלאומית שלנו בארץ האבות.²⁷

בן-יהודה גיבש את רעיונותיו בדבר שיבת עם ישראל ללשוננו בארצו לכלל תכנית מעשית ראשונית. במאמריו ב'חבצלת' בתרמ"ב הוא ניסה לטעון שחיים שלמים של העם לא ייתכנו ללא השפה, ועתה, מששב העם לארצו, עליו להחיות את שפתו, כי רק בשפת עברית נצליח לעשות מכל האנשים אשר יקבצו מכל ארצות גלותם עם אחד ... ותשית במ רוח אחת.²⁸ בן-יהודה חיבל בתחבולות כיצד לשרש את

הלשונית הזרות מפי היהודים ולהשריש במקומן את השפה העברית. הוא היה מודע לכוחו המוגבל של בית הספר 'להפך כל העם שפה ברורה אחת', וביקש 'לחיה את השפה הזאת בדרך אחרת ... לדבר עברית בשבתנו ובתינו ובצאתנו השדה לטיל, בלכתנו בשוק לקנות כל מקנה ובישבנו בסוד מרעים, לא נצליח לעשות שפת עברית גם לשפת הלמודים בבתי הספר, ותקותנו אבדה'. בן-יהודה קבע כי הפיכת הסדר הטבעי המוכרת בחברות מהגרים, שלפיה הילדים מלמדים את הוריהם את לשון המקום, תיתכן רק אם הרבנים יקבלו עליהם לתמוך במהלך.²⁹ הוא אף פיתח שיטה להוראת השפה בדרך טבעית, 'עברית בעברית', ובעקבות הצלחתו התקבלה השיטה בבתי הספר במושבות.³⁰

דוד יודילוביץ, מורה בראשון-לציון ומחסידיו של בן-יהודה, כתב בתגובה על מאמר של יוסף עזריהו ש'מהמושבות היו עולים לרגל ירושלימה בפסח ובסוכות, ולבית בן יהודה היה הסיור דבר שבחובה ... וכשאחד המורים ספר לו שהנהיג בבית ספרו תקון פלוני, תקון אלמוני, היתה התשובה: "לא מספיק" ... אין זו שאלה אם מורי התחיה הראשונים היו מושפעים מבן יהודה. היו והיו מושפעים ... ושאפו "תחיה" אל תוך תוכם ... כל מה שכתב בן-יהודה, בין שהיינו בקרבתו, בין שהיינו בריחוק מקום, היינו בולעים, ויודעים בעל פה.³¹ אמנם יודילוביץ ותבריו לא נכתו

מקראה לתלמידים שנאספה בידי יודילוביץ, גרוזובסקי, ופינס, נתפסה בירושלים, תרנ"ב (1892)

27 א' בן יהודה, 'חג ראשון לציון', השקפה, י"ב באב תרס"ז; ראו גם: כל כתבי בן-יהודה (לעיל, הערה 14), ירושלים עמ' 50, סט.

28 א' בן-יהודה, 'תחית שפת עברית', חבצלת, ט"ז באייר תרמ"ב.

29 שם, כ"ה באייר תרמ"ב.

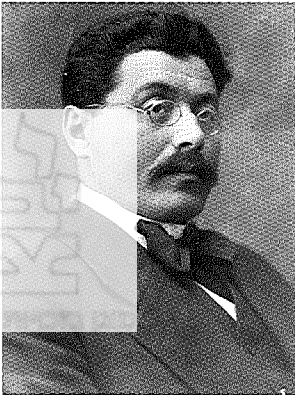
30 י' לנג, 'אליעזר בן יהודה מורה לעברית ב"התורה והמלאכה" ירושלים', קתורה, 56 (תמוז תש"ן), עמ' 93-108; בן-יהודה על הישגיו (בכתב-יד), אצ"מ, A192/1151.

31 ד' יודילוביץ, 'למען האמת', דאר היום, 13 ביוני 1929. וראו: י' עזריהו, 'החינוך העברי בארץ-ישראל (תולדה והערכה)', ד' קמחי (עורך), ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תרפ"ח, ירושלים תרפ"ט, עמ' 57-112. בן-

בשיעוריו של בן-יהודה בבית הספר 'התורה והמלאכה' בירושלים, אך ודאי שמעו מפיו על שיטות הלימוד שלו ועשו שימוש רב בספר לימוד העברית שכתב ביחד עם דוד ילין (תרמ"ז), ובספרו ללימוד ההיסטוריה 'קצור דברי הימים לבני ישראל בשבתם על אדמתם' (תרנ"א). ברומן ההיסטורי 'ארץ לא זרועה' תיאר ישראל זרחי את השפעתו של בן-יהודה על המורה יהודה גרזובסקי (גור), שעשה אצלו שלושה ימים ושלושה לילות:

וכשעזב את ירושלים וחזר לראשון-לציון קיבל עליו לשמש בהוראה עברית בעברית, ובא לעקרון וירש שם את מקומו של המלמד הירושלמי ... והוא [המורה מעקרון] מספר לו שמחת לבו, שבא לכאן [לראשון-לציון] בן-יהודה עם בנו הקטן ... נעשים פה בשעת ביקורו דברים העומדים ברומה של תחיה. ראשית כל נועדו בראשון-לציון כל מורי הישוב, ונועצו כיצד יהיו מלמדים מדעים בלשון העברית ומה כלים ישתמשו בהם בשעת לימוד, ועוד דברים כאלה שאין להם ערוך - - - בהשפעתו של ב"י [בן-יהודה] נועד כאן מגין אנשים ונשבעו לדבר בינם לבין עצמם רק עברית, בין בשבת ובין בחול, בבית וברחוב, ויברכו זה את זה בחוצות רק בלשון-הקודש ולא יהיו מתבוששים - - -³²

גם כותבי תולדותיה של המושבה ציינו ש'אליעזר בן-יהודה, מחיה הלשון, היה מופיע כפעם בפעם במושבה, והישרה מרוחו על הנערים והמבוגרים, ומצא שם מרגוע לגופו ולנפשו וקהילה אוהדת לרעיונותיו.³³ במקרים אחדים הוא השתדל עבור המשכילים והמורים במושבות בפני באי כוחו של הברון רוטשילד, מיכאל ארלנגר ואלי שייד, ובהשפעתו התמנו מורים מסוימים לתפקידם.³⁴ גם לאחר תקופת הפקידות - דיווח המורה ומנהל בית הספר בראשון-לציון ד"ר יהודה לייב מטמן-כהן - היה בן יהודה 'מעודד את רוחנו בעבודתנו', 'זעתנו לא פסח על אף מקרה קל של התעוררות שנעשתה במקום ובמכתבים פרטיים עוררה משפחת בן-יהודה את ידידיהם במושבה לעבודת התחיה'.³⁵ קשריו של בן-יהודה עם אנשי ראשון-לציון באו לידי ביטוי לא רק בענייני חינוך; לבד מן הדיווחים השוטפים שפרסם בעיתוניו על אודות המושבה והתפתחותה, רובם בנימה אוהדת, הוא דחק בבני ראשון-לציון ללא הרף להשליט בה את השפה העברית, ומשנדמה היה לו שחלה נסיגה כלשהי בתהליך, הוא הגיב עליה בחריפות. לטענתו המושבות הן 'המבוע לחיינו החדשים' ו'רגשי תוגה עמקה ובושה בלי גבול מכאיבים את לבי בחשבי כי גם הן



ד"ר יהודה לייב מטמן-כהן

יהודה תבע גם ש'הילדים שנולדים בישוב החדש, צריך לתת להם שמות עברים. ואת שמות הגלותיים של הילדים בבתי הספר צריך לשנותם, ולקרוא להם בשמות עברים' (יודילוביץ, שם).

32 'זרחי, ארץ לא זרועה, תל-אביב תש"ו, עמ' 305, 326-327.

33 א' שלמון, ראשון-לציון בת שבעים, בעריכת ז' הביב, תל-אביב תשי"ב, עמ' 75; ח' בן-יהודה, 'ראשון-לציון של בן יהודה', ד' יודילוביץ (עורך), ראשון-לציון התרמ"ב = 1882-התש"א = 1941, ראשון-לציון תש"א, עמ' 236-238; א' בן אב"י, 'נעילה', עמ' 529-530.

34 על מינויו של המורה שמרקין בויכרון-יעקב ראו: י' גרזובסקי, 'יפו עש"ק', הצבי, ח' בסיון תרמ"ה. יודילוביץ ביקש מבן-יהודה שיבדוק מה חושבים עליו כמורה בא כוחו של הברון א' שייד ופקיד המושבה בלוך, ראו: יודילוביץ אל בן-יהודה, 12 במאי 1889, אצ"מ, AI92/233(407).

35 'ל מטמן-כהן, 'תחנת הראשונה בא"י, יודילוביץ (לעיל, הערה 33), עמ' 213. לאחר פטירתו של מטמן-כהן פנתה חמדה אל יודילוביץ והציעה להביאו להורות בירושלים בבית ספר 'למל' ולהעביר לראשון-לציון את ח"ל וטא, ח' בן יהודה אל יודילוביץ, כ"א באב תרס"ו, אצ"מ, AI92/314/1.

לא נתנו לנו את אשר היה לנו הצדקה לקוות ... בנוגע להדבור העברי. בדבר הזה בפרט, חטאת המושבות, וראשון לציון יתר מכלן, היא גדולה, רבה, חטאת שאין לה כפרה.³⁶ על אף החשיבות של בן־יהודה ושל התעמולה הרבה שניהל בעיתוניו, הוא לא היה הגורם היחיד שהשפיע על איכרי ראשון־לציון בתחום הנחלת הלשון העברית. כאמור גם פינס ושאר משכילי ירושלים הלאומיים והנאמנים לשפה העברית עמדו בקשרים עם אנשי ראשון־לציון, ומאוחר יותר, בהתגבש המרכז התרבותי של 'היישוב החדש' ביפו, השפיעו הסופרים והמשוררים, הגימנסיה 'הרצליה' ושאר מפעלי התרבות בעיר על אנשי המושבה.

קהיליית ראשון־לציון – קהילה לאומית

מדוע בחרו מייסדי ראשון־לציון לעלות לארץ־ישראל ולא העדיפו – כמרבית יהודי רוסיה ומזרח אירופה – להגר לאמריקה או לארצות אחרות? על שאלה זו השיב המשורר לאמור: 'לא בא קץ הפלאות! טרם עלו מושיעים ... אך שם בשפל בחשכת הליל בעד הערפל נמצאו בני חיל ... הם עור קרמו על עצמות נחרות, נפשם בכפם שמו ביום עברות – בראש גולים יצאו, לפתח דלתים למטרה אחת קלעו, לציון וירושלים ... ובני ציון אלה! עוד ידם לא תלא, יחד כלמו "ראשון לציון" תומו'.³⁷ מרדכי לובמן, שהכיר את מייסדי המושבה, עמד בתרמ"ט, על שונותם הרבה מבחינות רבות, 'במדותיהם בתכונותיהם ובמוזגם'; יש בהם 'אשר רכשו להם ידיעת שפת צרפת ובאהבתה ישגו תמיד', יש ביניהם 'אשכנזים, לא אלה אשר נתגדלו בעברי נהר שפרעע, כי אם אשר ערך השכלתם לא נתנם לדבר זארגאן פשוט ויהיו לאשכנזים, פולנים המתגדרים ביהוסם. בני רוסיה הקטנה המגעזים על "סיר הבשר והדגה", בני ביסרביא ורומניה הכרוכים אחרי המאמאליגע, ועל כולם הליטאים מתנשאים'.³⁸ לעומת זאת אפיין אחד העם את ראשוני המושבה בתרס"ב כמי ש'רובם משכילים ואנשי לב, שבאו לארץ ישראל במייטב ימיהם לשם אידיאל נשגב וחלמו עתידות טובים, חירות וכבוד, עבודה תמה וקדושה, תחיית האומה'.³⁹ האם ניתן לאפיין את החלוצים הללו שבחרו בארץ־ישראל כבעלי נטיות מהפכניות, חדורי להט של מתקני עולם? האם ניתן להצביע על חינוכם המיוחד כמניע לעלייתם? סביר להניח שהכרעתם של אלה לעלות לארץ־ישראל הייתה בחירה מודעת שלא בעדרה ממנה משמעות ערכית ורעיונית, שאם לא כן היו פונים מן הסתם ליעדי הגירה אחרים. הראשונים לתור את הארץ היו זלמן דוד ליבונטין ויוסף פיינברג, שהגיעו בתרמ"ב.⁴⁰ ליבונטין, איש

36 א' בן־יהודה, 'רכושנו', השקפה, כ"ג באייר תרס"ב.

37 י' בן מרדכי ראבינאוויץ איש־קאוונא, 'לפלגות ישראל בארץ רומניה'. ש"פ ראבינאוויץ (עורך), כנסת ישראל: ספר שנתי לתורה ולתעודה, ב, ווארשא תרמ"ה, עמ' 69-90.

38 אליפז התימני, 'ארץ הצבי ועובדיה ושומריה', המליץ, ט' אדר א' תרמ"ט (1889); גדפס גם: לובמן־חביב (לעיל), הערה 5, עמ' 77-78.

39 אחד העם, 'היישוב ואפיטרופסיו' (תרס"ב), כל כתבי אחד העם, תל־אביב וירושלים תשכ"א, עמ' רכ.

40 על פי עדותו של בן־יהודה ידע ליבונטין לדבר עברית 'בהברה גלותית אך בשגירות לשון, כי כבר התרגל קצת בדבור בעברית על־ידי מגע ומשא עם הפקידים ביפו', ואילו פיינברג לא ידע עברית. ראו: כל כתבי בן־יהודה (לעיל, הערה 19), עמ' ס. תמיהה היא עם מי דיבר ליבונטין עברית ביפו. על יחסו לעברית ראו: י' גרוזבסקי,

קרמנצ'וג, יצא לארץ-ישראל כנציגן של חמש-עשרה משפחות שהביעו את הסכמתן וחפצן 'להתישב בארץ אבותינו וליסד שם קולוניה לעבודת אדמה'⁴¹ ושל עשרים ושישה יהודים מתרקוב שראו בו נציגם. בראשית חודש תמוז תרמ"ב 'באו קצת אנשים בעלי כסף מארץ רוסיא ... ובראשם צבי ליבונתי מניקוליב'. הלה, שהיה חשוך ילדים, הסכים לרכוש בכספו קרקע 'ולמכור אותה אחרי כן בלי ריוח לאנשים, אשר נמצא אותם מוכשרים בשביל המושב אשר ניסד אנחנו' [ההדגשות שלי, י"ל].⁴² כוונת המייסדים הייתה אפוא לבסס בארץ ישראל מושבה הקלאית ייחודית גם מבחינה חברתית ולשם כך נבחרו אנשים בעלי סגולות מיוחדות, שלא פורטו, המתאימות לחברה הסלקטיבית הרצויה.⁴³

שבעה-עשר המתיישבים הראשונים בראשון-לציון היו אנשי אגודת 'ועד חלוצי יסוד המעלה' (L'avant garde comite pour la colonisation de la Palestine), שיסדו לבונטין וחברים נוספים ביפו (בכ"ח באדר תרמ"ב), קבוצה שנתלקטה מבודדים יוצאי רוסיה בעלי אמצעים מסוימים. אליהם הסתפחו שישה מתיישבים נוספים, ה'עניים', שרכשו מצבי לבונטין (דודו של זלמן דוד לבונטין) את נחלותיהם בהלוואה. קבוצת ביל"ויים הצטרפו למושבה בראשית 1883.⁴⁴ בשנים תרמ"ד-תרנ"א נוספו עוד מתיישבים שקנו נחלות באדמות עיון קרא, ובתרנ"ב הצטרפו למושבה המישה-עשר איכרים חדשים שקיבלו כרמים מידי הברון רוטשילד, ושהתנחלו בעזרתו,⁴⁵ בתרנ"ג דיווח יהושע ברזילי על מאה פועלים עבריים במושבה, 'ששים בכרמים, שלשים בהיקב והנשארים אצל חרשי הברזל'.⁴⁶

כל אלה היו התשתית האנושית שקבעה את סדריה של הקהילה. במהלך השנים נקבצו למושבה פועלים הקלאיים, עובדים ביקב, פקידים וכלי קודש, מורים ונותני שירותים, שאחדים מהם נתאכרו ('השתכללו') במשך הזמן. בערבוביה האנושית הזאת, נכתב בשנת 1890, ואי אפשר לפסוק בהחלטיות מי תושב קבע ומי זמני' [ההדגשה שלי י"ל], וקשה היה להצביע על ההבדלים בין מתיישבים לבין פועלים וכו'.⁴⁷ מבין המייסדים, שהיו 'חובבי ציון', אנשי המעמד הבינוני, היו הרוב סותרים ורק שלושה בעלי מקצועות חופשיים. בני הקבוצה השנייה, ה'מייסדים הנוספים', היו צעירים יותר, עניים ובעלי השכלה תורנית.

⁴¹ 'יד לבונטין והנהלת הספרים בעברית בבנק העברי: תרומה לכהן: קבץ לכבוד ר' זלמן-דוד הכהן לבונטין, לסיום עבודתו בתור מנהל ראשי של חברת אנגליה-פלשתינה בע"מ בארץ-ישראל (פברואר 1901-דצמבר 1924), תל-אביב תרפ"ו, עמ' 10-13.

⁴² 'יד לבונטין, לארץ אבותינו, תל-אביב תרפ"ד², עמ' 8. הדברים מובאים מתוך איגרת שנמסרה ללבונטין, במוצאי שבת פרשת בשלח תרמ"ב.

⁴³ עמ' 53.

⁴⁴ מ' שילה, 'סיסילי איילנד (1881) וראשון לציון (1882) - דמיון ושוני', ציון נט (תשנ"ד), עמ' 81.

⁴⁵ בנת"ב הבי"ויים: זכרונות ישראל בלקינד בעריכת ר' אהרנסון [תל-אביב] 1983, עמ' 56. על פי הנאמר שם הצטרפו הבי"ויים בכ"ד בשבט תרמ"ג.

⁴⁶ סמילאנסקי טען ש'לאפיה האכרי של המושבה לא הוסיפו לזית-חן'. ראו: מ' סמילאנסקי, 'לתולדות הישוב בארץ-ישראל (מוקדש לחג חצי-היובל של ראשון-לציון)', השלח, יז (אב תרס"ו-טבת תרס"ח), עמ' 233.

⁴⁷ בית הלוי, מקרי הימים, מכתבים מארץ-ישראל, א' באב תרנ"ג, עמ' לט.

⁴⁸ ח' חיסין, מסע בארץ המובטחת, תרגם ח' בן-עמרם, בעריכת ש' לסקוב, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 132; ג' קרני, 'ראשון לציון כישוב אוטונומי וכקהילה ייחודית', עבודה סמינריונית, המחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בר-אילן תשמ"ו.

רוב מייסדי ראשון-לציון היו בעלי משפחות, ורק ארבעה מבין האיכרים ושניים מבין התושבים היו רווקים. לדברי לובמן: 'כארבעים משפחות נאחזו בה [במושבה] והן כמאתיים וששים נפשות מלבד בעלי משפחות ... ומשכורתם מאת הנדיב'.⁴⁸

החוקר אברהם משה לונץ עקב באופן קבוע אחר התפתחותן של המושבות ובכללן ראשון-לציון, ומדי שנה בשנה פרסם נתונים עליהן ב'לוח ארץ ישראל' שהוציא לאור. אף על פי שהפרטים לא תמיד עודכנו במועד יש בהם כדי ללמד על התפתחותה של המושבה: בשנים תרנ"ה-תרנ"ז נמנו בראשון-לציון 380 נפש; ובשנים תרנ"ח-תר"ס - 520 נפש.⁴⁹



משפחת מתיישבים
בדרכי ראשון-לציון

ברשימת אזרחי המושבה 'למשפחותיהם ולאחוזותיהם' (=רק בעלי נחלות) נמנו בשנת 1900 שמונים ושש משפחות, שלא כולן התגוררו במושבה.⁵⁰ כעבור שבע-עשרה שנים, במפקד שנערך בשנת 1917, נמנו בראשון-לציון 305 משפחות, ובסך הכול 1,426 נפשות, אזרחים ופועלים.⁵¹

48 יי אייזנשטט, המושבות בארץ-ישראל בשנת תרנ"א, פטרבורג 1892, עמ' 19-21. וראו הנתונים שמסר יי גולדמן, 'שאר ישוב', האסיף (תרמ"ה), ווארשא תרמ"ד עמ' 142-143; וכן: לובמן-חביב (לעיל, הערה 5), עמ' 74. דוח ששיגר לויטננט-קולונל הנרי טרוטר (Trotter) אל א' פיין (Fane) ב-10 באוגוסט 1891 מאשר את נתוני לובמן - ארבעים משפחות. ראו: M. Eliav, *Britain and the Holy land 1838-1914*, Jerusalem 1997, p. 262.

49 ברזילי פרסם מדי שנה בשנה בתשעים בכתב-העת 'אחיאסף' נתונים וסקירות על 'היישוב החדש' ובכלל זה על חיי המושבה ראשון-לציון. דיווחים על מצב המושבות פרסם גם גרוובסקי (גור) החל מראשית שנות התשעים בעיתוני התקופה ובשנים 1897-1902 בביטאון 'השלח' (השילוח). מאמריו ב'השלח' קובצו בספר, יי גרוובסקי-גור, על סף מאה חדשה: ארץ-ישראל בשנים 1897-1902, ערך הוסיף הקדמה וההדיר: מ' נאור, [תל-אביב] תש"ם.

50 Statistique 1' רשימת אזרחי המושבה למשפחותיהם ולאחוזותיהם (יום ב' לירח השביעי הוא תשרי תרס"א), אמר"ל, ע 2-1-2 (1). לונץ גרס: 154 משפחות, מהן 70 משפחות איכרים, ובסך הכול 605 נפשות, ראו: לוח ארץ-ישראל לשנת תרס"ב, ירושלים תרס"א, עמ' כ"ח.

51 'בתי המושבה, אנשיה לשמותיהם ונתינותם (18.5.1918)', אמר"ל, ע 2-1/2 (4); וראו בהרחבה: ש' מלכה, 'שינויים דמוגרפיים במושבות זכרון-יעקב וראשון-לציון בשנים תרמ"ב-תר"ס (1882-1900)', עבודה סמינריונית,

מן הגתונים הללו עולה שבמשך שלושים וחמש שנות קיומה אמנם גדלה אוכלוסיית המושבה פי עשרה, אולם בממוצע הצטרפו אליה כשבע משפחות בשנה. הדעת נותנת שלגידול מתון זה הייתה השפעה חיובית על שמירת אופייה וצביונה של המושבה ובכלל זה על תהליך תחיית השפה. יש להנחית שאילו התיישבו בראשון-לציון בני עלייה המונית דוברי לשון אחת או דוברי לשונות שונות, עלול היה הדבר להקשות את תהליך תחיית השפה ואולי אף לעצב אחרת את המושבה. מקובל להבחין בשלוש קבוצות אוכלוסייה שונות במעמדן במושבה: (א) 'אזרחים' - מתיישבים בעלי נחלות שהתגוררו במושבה, ושנחשבו לקובעים בחברה; הם היו בעלי זכות בחירה לוועדים ולאגודות

השונות והרכיבו אותן.⁵² גרעין המושבה כלל את האיכרים וכן את בעלי המלאכה ועובדי הציבור שרכשו אדמות במושבה, ובכך 'התאזרחו'. (ב) שאר התושבים שהתגוררו דרך קבע במושבה אך היו חסרי נחלות, ולכן היו גם משוללי זכות בחירה והיבחרות. הם כללו שתי קבוצות משנה: בעלי מלאכה שהתגוררו במבנים שכורים ואמרכלים ועובדי ציבור שהתגוררו בבתי הפקידות או במבני הקהילה הציבוריים. (ג) הפועלים היהודיים והערבים שעבדו במושבה, ושנחשבו תושבים זמניים. מעמדם במושבה לא ברור והם לא נכללו ברישומים הסטטיסטיים.⁵³

רוב חברי קבוצת המייסדים היו שומרי מצוות, שביקשו לשמור על צביונה הדתי של מושבתם, ועקב כך שימשה ראשון-לציון מוקד משיכה ליהודים שומרי מסורת שביקשו להשתקע בה.⁵⁴ לבד מן הביל"ויים, שהיו חילוניים בהכרתם אך



רחוב אחד-העם, בקצה מימין בית הכנסת, לפניו (מגודר) בית הספר

קיבלו עליהם את אורח החיים המסורתי שהכתיבו המייסדים, נוספו בשנים 1886-1894 מתאזרחים שלא הקפידו על אורח חיים דתי, אולם הם לא חיללו מצוות בפרהסיא. הרב נפתלי צבי הכהן אדלר

המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בראלן 1991. על פיו היו האיכרים ברוב התקופה כמהצית מן התושבים, ראו: שם, עמ' 131-132.

52 ד' גלעדי, 'בין "אזרחים" ו"תושבים" בראשון-לציון (1900-1914)', קשת, סג (אביב תשל"ד), עמ' 149.

53 ר' אהרנסון, הבארון והמושבות: ההתיישבות היהודית בארץ ישראל 1882-1890, ירושלים 1990, עמ' 258-260.

54 ז' יעבץ, 'מכתב לידידי' (ב' באלול תר"ן), הנ"ל, ספר תולדות ישראל, מתקן על פי המקורות הראשונים, יד, תל-אביב ת"ש, עמ' 172-173.

שביקר בראשון-לציון בשנת תרמ"ה אישר זאת.⁵⁵ גם מאוחר יותר הקפידו בראשון-לציון על פעילויות תרבותיות ברוח היהדות, ולבד מבית הכנסת הידוע פעלו במושבה חברת לומדי משניות ('חברה ש"ס') וחברות נוספות שהיו מקובלות בקהילות ישראל מימים ימימה.⁵⁶

ידיעת הלשון

מן המפורסמות הוא שרבים מאנשי העלייה הראשונה היו מצויים אצל טקסטים עבריים, הלכתיים ומשכיליים. כל אלה שנתחנכו בחדרים ידעו לקרוא עברית וגם אלה שחינוכם היה שונה באו מבתי שהעברית הכתובה והנהגית לא הייתה זרה להם, והיו ביניהם בודדים שאף דיברו עברית ברמה כלשהי. כל הפרוטוקולים של 'ועד חלוצי יסוד המעלה' ושל רוב הוועדים האחרים במושבה נכתבו עברית, למעט פרוטוקולים אחדים שהייתה להם משמעות ציבורית או כלכלית חיצונית שחייבה רישום בלשונות אחרות.⁵⁷ גם מאמרים ורשימות של אנשי ראשון-לציון שנדפסו בעיתונים העבריים נכתבו כמובן בעברית, ומכתבים שהחליפו ביניהם וגם עם גורמים שונים רובם נכתבו עברית. אולם היש בפרוטוקולים בעברית ערובה לכך שהדיונים התנהלו בשפה זו? האם כותבי עברית גם דיברו ביניהם בלשון זו? מאמר זה מתמקד בניסיון לבחון בעיקר את לשון הדיבור של אנשי ראשון-לציון, שהרי היא הביטוי המובהק לתחיית השפה העברית, אך בהיעדר עדויות מוקלטות עלינו להסתמך על עדויות כתובות המשקפות את ההווה הלשונית במושבה. והנה מן העדויות הפזורות בזיכרונותיהם של הראשונים ושל צאצאיהם עולה בבירור שמרבית האיכרים בראשון-לציון דיברו יידיש. שפה זו הייתה להם שפת אם ולצדה השתמשו בשפות נוספות, כגון: רוסית, רומנית ועוד, ואילו העברית כלשון דיבור הייתה זרה לרובם.⁵⁸

מבין ששת הביל"ויים שנשארו בראשון-לציון: יצחק צ'רנוב, יהודה צלאליכין, יואל דרובין, שמשון בלקינד, מנשה מאירוביץ ודוד יודילוביץ - רק בלקינד, מאירוביץ ויודילוביץ דיברו עברית, והשאר דיברו, הם ונשותיהם, יידיש ורוסית. שולמית לסקוב גרסה שהשפה העברית הייתה זרה לביל"ויים, ושגם אם ידעו לכתוב בה רק מעטים מאוד דיברו עברית.⁵⁹ במכתבים ששלחו יודילוביץ ומאירוביץ, נאמני השפה העברית, איש לרעהו הם הוסיפו לכתוב ביידיש גם בסוף שנות התשעים, ולפי אחת העדויות שבידינו: 'הפעוטים וגם הגדולים כולם מדברים זשרגון אשכנזי או ספרדית רוסית או רומנית, בכל לשון הם מדברים, רק לא בעברית'.⁶⁰

55 'כי כן הוא וישמרו את היהדות כהלכתה ואין פרץ ואין יוצאת עתה בשכונתם', ראו: אבי"י, 'מקרב הארץ', הצבי, ט"ו באייר תרמ"ה.

56 'אבן הראשה בראשון לציון: לבני בית העדה "בית הספרים"' (נאזמו של הר"ר אהרון מויא), הצבי, כ"ב בתמוז תרנ"ו.
57 'נקרא פרוטוקול אספת 14.12.1904 בלשון עברית ובלשון צרפתית ונחתם', אצ"מ 192/139, 'זכרון דברים לועד האקספדיציון', 9 בינואר, שם, ושם פרוטוקולים נוספים, שנכתבו עברית וצרפתית.

58 שלמון (לעיל, הערה 33), עמ' 73; א' בלקינד, כך זה היה... סיפורו של איש ניל"י, תל-אביב תשל"ח, עמ' 32.
59 ש' לסקוב, הביל"ויים, ירושלים תשמ"א, עמ' 90. שאר הביל"ויים בראשון-לציון היו: מאיר אבגוסטובסקי, אלכסנדר הרכבי, חיים חיסין, פאני, אולגה וסוניה בלקינד ופאני פרייזר.

60 ד' יודילוביץ, 'בית-הספר העברי בראשון-לציון, מזכרונות דוד יודילוביץ תרמ"ו (1885-1886)', י' יערי, זכרונות ארץ ישראל, א, ירושלים תש"ז, עמ' 485.

בתקנות 'ועד חלוצי יסוד המעלה', כבשאר תקנות המושבה שנתנסחו מדי פעם בפעם, לא צוינה מחויבות כלשהי ללשון העברית, ובכל זאת 'הרוב הגדול של המאחזים במושבה קבל את רעיון תחית הלשון העברית לא רק בסבר פנים יפות אלא גם בהתלהבות, בשמחה ובתום לבב; אך למקצת מן ההמון הפשוט, וביחוד מן המהגרים החדשים שנתכנסו לגור במושבה, היה להם כל הענין וההתאמצות להביא את הלשון העברית למדרגת שפה מדוברת, שפת חולין בכל החיים היומיומיים, לזרא למשא ולטורה, ומפני כמה טעמים: (א) מפני שהביטו על זה כעל "הלכתא למשיחא" ולמה



חברי ועד ערביי קריאה, יושבים (מימין לשמאל): ד' יודילוביץ (מזכיר), ש"פ רוזין, הרב ש"מ שרקו, מ' מאירוביץ (יו"ר), ד"ר א' מזי"א, ב' אוסוביץקי, ד' ברויל; עומחים: ש' בלקינד, א"ל הורביץ, ג' הורביץ, ד' לובמן

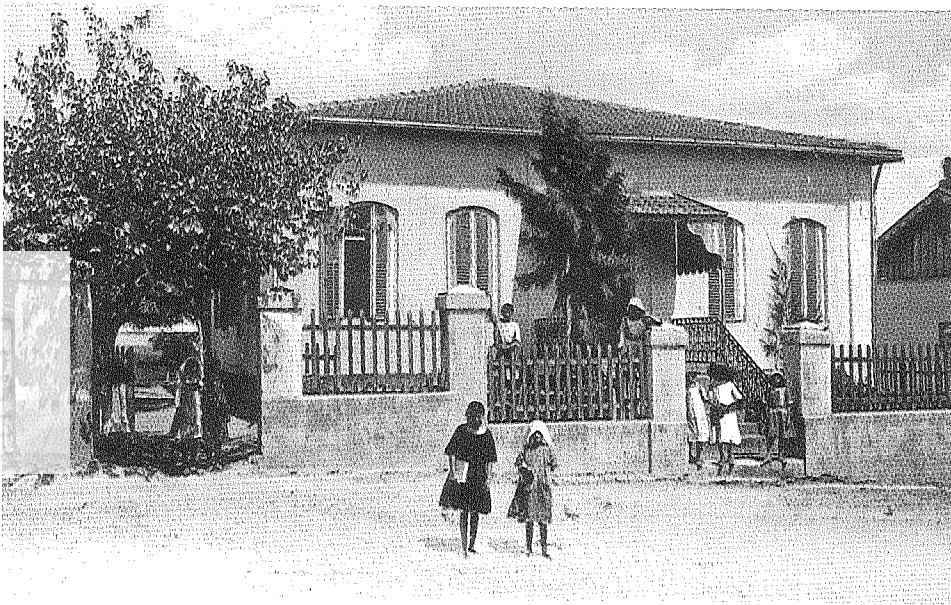
להוגיע בזה את מוחות הילדים שלהם'. (ב) הם עצמם 'לא ידעו את הלשון, את ערכה, ולא הבינו איך להוקירה'. (ג) קל יותר ללמד 'בורגון השפה החיה מאשר בלשון מתה'. (ד) 'האם העברית תקל על הפרנסה?' (ה) ו'האדוקים שבהם הביטו על כל הענין כחילול הקדש'.⁶¹ רק משפחות מעטות ובודדים קיבלו עליהם להשתמש בשפה העברית גם בביתם פנימה.⁶² בעיתון 'הצבי' דווח על המעטים, 'כעשרה כורמים בעלי-בתים', שקיבלו עליהם כחובה לדבר ביניהם רק עברית: 'יקדם כל אחד את חברו "בשלום" ושוחחו איש את רעהו וישעשעו את נפשם במילי בדיחות מהתלמוד ומהספרות'.⁶³ החלטה זו ואופן השימוש בעברית על פי דיווח זה מעידים על מצבה העגום

61 יודילוביץ (לעיל, הערה 33), עמ' 198.

62 משפחות מיכל ונחמה פוחצ'בסקי, דוד וציפורה (לבית פריימן) יודילוביץ, צבי וברכה הירשפלד, דב ורבקה חביב. ראו: ד' חביב-לובמן ו' חביב, קורות ראשון לציון, מיום 'יסודה עד פרוץ מלחמת ששת הימים, ראשון לציון תשל"א, עמ' 45. תודה לגברת רות ארבל, נכדתם של מיכל ונחמה פוחצ'בסקי, על עדותה.

63 אב"י, 'דברי ימי השבוע', הצבי, כ"ה בתמוז תרמ"ח.

של העברית המדוברת במושבה שש שנים לאחר ייסודה. בדיווחים שונים נמסר שבראשית שנות התשעים רק חמש נשים דברו עברית במושבה.⁶⁴ הקושי להנהיג את העברית כלשון דיבור היה נעוץ בין השאר במציאות הלשונית שבה התפתחה המושבה. ספק אם היו בתולדות התרבות האנושית, מקרים שבהם המירה חברה את לשונה מרצון, ואם היו, מדובר במקרים מעטים בלבד. תופעות של המרת שפה התחוללו כשעם כובש כפה את לשונו על עם נכבש או בעקבות הגירה אל סביבה חדשה הדוברת לשון שונה.⁶⁵ בבואם לארץ-ישראל לא הוכרחו אנשי העלייה הראשונה להמיר את לשונותיהם, הואיל ולא הייתה בתבל זה של האימפריה העות'מאנית לשון מדינה, והממשל לא חייב



בית הספר
בראשון-לציון,
סמוך למלחמת
העולם הראשונה

את הבאים לסגל לעצמם את השפה התורכית. במגעייהם ההכרחיים עם השלטונות השתמשו העולים באחייהם הוותיקים בערי ארץ-ישראל, ששלטו היטב בשפה, ובדרך כלל הם העדיפו לפנות לצורך זה אל הקונסולים המתאימים – בעיקר אל הקונסול הרוסי – בהיות רבים מהם בעלי נתינות רוסית. חברת הרוב הארץ-ישראלית הייתה האוכלוסייה הערבית. אך הואיל וזו נתפסה בעיני הבאים כחברה נחשלת שאין להתייחס אליה, הייתה גם לשונה, הערבית המדוברת, בזויה ולא נחשבת.⁶⁶ ואילו החברה היהודית הוותיקה, שהתרכזה ב'ארבע ארצות הקודש', השתמשה בכליל לשונות: יידיש, לאדינו, תורכית, ערבית, צרפתית ועוד. במאמרו "הניב הגלילי" ומיבטאו – פרק בתולדות תחית העברית בארץ-ישראל, מנה בר-אדון את התנאים שאפשרו לדיאלקט זה להתפתח: (א) בידוד פיזי,

64 ההולך באור אשך [יודילוביץ], 'בית הספרים "שער ציון"', האור, י' באדר ב' תרנ"א; ח' בן-יהודה, בן-יהודה חייו ומפעלו, כ"ד להצהרת בלפור [1940], עמ' 107, 115.

65 ג' מגדל, 'תחיית הלשון בראייה סוציו-לינגוויסטית', הכנס המדעי העברי האירופי הרביעי לחקר השפה העברית ותרבותה, ורשה תש"ם, עמ' 62-65.

66 דיון (לעיל, הערה 2), עמ' 99.

(ב) ניתוק חברתי ורוחני מסוים, (ג) חוסר יציבות בלשון המרכזית, (ד) אנשים בעלי מרץ ויזמה, (ה) קהל חסידים נלהב.⁶⁷

במציאות הלשונית הזאת ניתנה בידי אנשי העלייה הראשונה אפשרות לבחור כלשון דיבור בכל שפה שיחפצו בלא לחשוש מיחסם של השלטונות או של התושבים המקומיים. למרות מרחב האפשרויות המגוון, החליטו פרנסי ראשון-לציון ללמד בבית הספר שלהם לצד העברית – השפה העיקרית – גם את הלשונות המקומיות: ערבית ותורכית, ברמה שתקנה לתלמידים יכולת לתקשורת בסיסית והיכרות מצומצמת עם התרבויות הללו (בהדרים הראשונים, שקדמו לבתי הספר, לימדו יידיש).⁶⁸ עם כניסתה של ראשון-לציון לחסותו של הברון רוטשילד ופקידיו, בשנת 1882, הוחלט ללמד בבית הספר צרפתית, כדי לאפשר לתלמידים תקשורת עם האדמיניסטרציה המקומית ולהקנות להם השכלה חקלאית ראויה והיכרות כלשהי עם התרבות האירופית הנאורה.

צרפתית ועברית בראשון-לציון (1882-1900)

אין בידינו עדויות ישירות על יחסו של הברון לשפה העברית, אולם מן ההתבטאויות השונות שיוחסו לו בעת ביקוריו בארץ עולה תמונה ברורה. 'הנדיב עושה תובה בבית-הספר רק את לימודי התורה ולשון עברית וערבית לבדן כי רוצה הוא ביהודים גמורים, והצרפתית אינה אלא טפל', דיווח זאב יעבץ מפי הפקיד אלפונס בלוך, והוסיף כי 'שמח הנדיב בשמעו ילדים מדברים לשון-הקודש בארץ-ישראל ואיננו שמח בשמעו אותם מדברים שם לשונות אירופה'.⁶⁹ גם בן-יהודה, בדווחו למנחם אוסישקין על ביקורו של הברון בארץ-ישראל בשנת 1887, ציין ש'האיש הזה הפך שיהי' הכל ברוח הלאמית, ועל כל פנים יתר קרוב לרוח היהודים הקדמונים, ועל כן רצונו שילמדו עברית במושבות, ולו הצליח שידברו שם עברית כי אז שמח מאד'.⁷⁰ מרדכי בן הלל הכהן, שסייר בארץ-ישראל בשנת 1890 ופקד גם את ראשון-לציון, ציין ש'הנדיב צוה ללמדם מלבד שפת עבר וערבית גם את שפת צרפת למען ידעו קרוא ספרי חכמה על דבר עבודת האדמה'.⁷¹

לקראת ביקורו הראשון של הברון בראשון-לציון, בפסח שני תרמ"ו, הקדיש לו לובמן שיר ברכה בעברית ('לכבוד הנדיב בחיר עליון ביום הופיעו בראשון לציון'), וסמוך לבואו של הפקיד אליהו

67 בראדון (לעיל, הערה 26), עמ' 123. קדם לו בן-יהודה בתארו את התנאים האידאליים לתחייה הכפולה (האדמתית והלשונית). ראו: א' בן-יהודה, 'ע"ד שיבת ישראל לאדמתו', תבצלת, י"ז בסיוון תרמ"ב.

68 ג"ה אימבר דיווח על מתיישבי ראש-פינה 'כי נעלים הם מבני שאר המושבות באומץ הלב ובאמונת אמון לרעיון הקדוש "שיבת ציון". גם יתרון הכשר דעת להם, כי כמעט כולם ידעו קרוא עברית ורוסית, לשון הארץ אשר יצאו משם ... וכל שיחתם ומנגינתם על שושנים ועצים: "שושניך קמטו בלא עת" – ישמיע ילד קטן לרעהו – "יען לא חפרת עמוק" "אך הוית בגני", יענה משנהו – "יגמול ויעשה פרי". ראו: ראשון לציון, תבצלת, כ"ה בניסן תרמ"ו. בתוך: מבחר כתבי הרץ אימבר, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 153-154.

69 יעבץ (לעיל, הערה 64). נדפס גם: אליאב (לעיל, הערה 16), ב, עמ' 201. על-פי עדותו של ל' וורמסר, פקיד זיכרון-יעקב, הוא הכין תכנית לימודים 'לחוק למוד לשון עברית ולעשותה לעקר לצעירי המושבה, אך מפני חסרון מלמדים די הצורך לא היה בידו לקים את הדבר עד עתה'. ראו: אב"י, 'תחית לשוננו', הצבי, כ"ג באייר תרמ"ח.

70 בן-יהודה אל אוסישקין, כ"א בתמוז תרמ"ו, נדפס: לסקוב (לעיל, הערה 21), ב, עמ' 248.

71 מב"ה הכהן, 'על אדמת ישראל (ד)', המליץ, ז' בשבט תר"ן.



שייד למושבה הוא חיבר שיר בעברית בשמם של ילדי בית הספר.⁷² בשנת תרמ"ח נתמנה לובמן, שהיה מורה ומנהל בבית הספר בראשון-לציון מתרמ"ו, למשגיח על בתי הספר במושבות יהודה, ויתבונן להלמודים ויראה לתקן הצריך לתחית לשון עברית.⁷³ בפורים של אותה השנה כתב לובמן שיר ובו הדגיש את תחית הלשון העברית ברוח רצונו של הנדיב: 'עמנו השפה העבריה / לך שולחת מנחה / ברכת אם רחמניה, / בשוב בניה חיקתה'. את שירו סיים לובמן: 'את ניב השפה העבריה, / רצה נא בחיר עליון. / הביעו בארץ המוריה, / ילדי ראשון לציון'.⁷⁴ המורים במושבות, שנמנו עם פקידות הברון, הנודעת לשמחה, העטירו שבחים על באי כוחו של הנדיב בכל הנוגע לתחית העברית, תחום שבו לא הקשיחו את ידם. כך למשל שיבח יהודה גרוובסקי (גור) את מצב העברית בבתי הספר בראשון-לציון, שבהם 'מדברים עברית פשוטה וקלה, ועליהם מנצחים המורים המומחים המסורים בכל לבם ונפשם להענין הגדול והקדוש ... במושבה "ראשון לציון"! השפה השלטת ומדוברת היא - עברית ... וכל אשר רואת עינינו נהיו ונבראו במאמר פי נדיב צדיק, מושיע ורב, בחיר בני ציון היקרים והמסלאים בפזו!'.⁷⁵

בביקורו השני בארץ-ישראל, בשנת תרנ"ג, הכריז הנדיב מפורשות בהיותו בזכרון-יעקב שידיעת לשון צרפת כידוע[ת] מועלת אך מעט להקולונסטים, אבל ידיעת עברית ודבורה היא חובה, ואוי לאותה בושח שבמשך שמנה שנים לא למדוה הקולונסטים, ומהיום יעמיד גם להגדולים מורים שילמדום שפתנו.⁷⁶ בדיווח נוסף על ביקורו בזכרון-יעקב סופר כי הברון שאל: 'התבינו צרפתית? ויענהו לא! ויאמר: אם לא תבינו צרפתית אין רע, אך אם תדברו שרגון זה רע מאד. השרגון אינה שפה, עליכם לדבר רק השפה אשר בה דברו אבותינו לפנים היא השפה העברית. אקוה כי בבואי הנה עוד הפעם אמצאכם מדברים עברית'.⁷⁷

הכול ידעו שאהדת הברון לשפה העברית אינה מוטלת בספק, ושהיא מזייבת את המתיישבים וכן את פקידיו.⁷⁸ פקידי המושבה, היינו מנהליה, הראשונים: שמואל הירש, זיסטין דיגור ויעקב בן שימול, שימשו זמן קצר מאוד בתפקידם ואת עיקר מרצם הפנו לנושאים חקלאיים וכלכליים ולא לנושאי חינוך, ואילו הבאים אחריהם (יהושע אוסוביצקי ודוד חיים) פעלו כמצוות הברון גם בתחום זה.⁷⁹ פקיד הברון אלפונס בלוך (1888-1893), שנודע בקשיחותו הרבה כלפי האיכרים, גילה הבנה ואהדה

72 לובמן-חביב (לעיל, הערה 5), עמ' 51-52.

73 'מראשון לציון כתבו לנו', הצבי, כ"ב בסיוון תרמ"ח.

74 לובמן-חביב (לעיל, הערה 5), עמ' 53.

75 אריה, 'מכתבים מארץ הצבי', המליץ, כ' בניסן תרנ"א.

76 בית הלוי [ברזילי], 'מקרי הימים', מכתבים מארץ-ישראל, א' בסיוון תרנ"ג, עמ' כה.

77 ד' יודילוביץ [?], 'מושבת זכרון יעקב, ברוך הבא!', האור, כ"ו באייר תרנ"ג.

78 בדיווחו על דברי 'הנדיב אדות לשון עברית' ציין א' שורץ מזכרון-יעקב שפועלי המושבה כבר כוננו אגודה לדבר עברית, אך בעקבות דברי הברון נחלצו ביתר שאת להשגת המטרה ובראשותם של נח שפירא (בר-נש) ויעקב לרמן תיקנו תקנות לאגודה. ראו: הצבי, ב' בתמוז תרנ"ג.

79 אוסוביצקי אמנם לימד מעט צרפתית, אולם הוא לא קיבל עליו את תרבות צרפת וגילה יחס חיובי לעברית. אביו, שמהח בונים, שימש כלי קודש ומלמד במושבה. אחיו בוריס היה יינן ביקב ומנצחה של התומורת ושימש נציגו של אח נוסף, משה, שהיה בעל נחלה במושבה. הפקיד חיים, שהיה בעצמו מורה ב'התורה והמלאכה' בירושלים, שימש זמן קצר בתפקיד ולא השאיר כל חותם תרבותי במושבה. על פעילותו המאוחרת ראו: א' ינקלביץ 'דוד חיים, הפקיד שנעלם והקמת חוות ההכשרה בסג'רה', קתדרה, 98 (טבת תשס"א), עמ' 97-122. ראו: שם, עמ' 98, הערה 5.

בראשון-לציון.⁸² פקיד המושבה חיים חזן (1893-1899) להדגיש בנאומו בטקס חלוקת פרסים לתלמידים המצטיינים בשנת תרנ"ד את נחיצות ידיעת השפה והוכיח את המתרשלים בלימודה. בטקס דומה כעבור שנה אמר בעניין לשון הדיבור שעל הילדים לבחור מתוך השפות הנלמדות בבית הספר: 'שוב לכם בני, לדעת את כל הלשונות, אך הלשון שעלינו לדבר בה תמיד היא לשוננו העברית. אותה עליכם לבכר גם על פני הלשון הארופית, הצרפתית. ואת השרגון עליכם לשרש כליל מקרבכם'.⁸³ חזן סיים את תפקידו בראשון-לציון עם העברת האחריות על המושבות לידי יק"א.⁸⁴

מן העדויות המצויות בידינו אין יסוד כדי להאשים את הפקידים ביחס עויין או מתנכר לעברית. הם צייתו כמובן למדיניות הברון, ודומה שיחסם האישי אל השפה העברית נע בין אדישות לאהדה. למרות האמור לעיל מקובל לתאר את הצרפתית כשפה הבכירה במושבות בימי הפקידות ולהציג את רוח צרפת כמשאת נפשם של האיכרים וילדיהם.⁸⁵ מי שלא דיבר צרפתית, מקובל לטעון, נחשב בור ועם הארץ, ו'גם בבתי-הספר היתה הצרפתית השלטת והעברית הפחותה ממנה במעלה'.⁸⁶ האם הפכה הצרפתית ללשון הדיבור בין איכרי ראשון-לציון? האם הגיעו התלמידים לרמת שיחה בצרפתית וזו הייתה שפת הדיבור העיקרית בינם לבין עצמם? אין בידינו עדויות לכך שזה היה המצב; לכל היותר קנו בודדים שליטה כלשהי בדיבור בצרפתית כדי לתקשר עם הפקידים, והיו אולי שהצליחו לקרוא בה ספרות חקלאית מקצועית שסיפקה הפקידות.

האם דיכאה הצרפתית את העברית בראשון-לציון? גם בכך יש להטיל ספק. אמנם על פי תוכנית הלימודים של בתי הספר בראשית שנות התשעים לימדו מדי יום שעה וחצי צרפתית וערבית (במקביל?) בבית הספר לבנים ושעה יומית הוקדשה לשפות אלה בבית הספר לבנות, אולם את כל שאר המקצועות לימדו בעברית.⁸⁷ בשנת תרנ"ד ציין ברזילי לשבח את בתי הספר במושבות והבהיר ש'שפתנו היא

עברית מדברי הימים לבני ישראל בימי שלטון היונים ביהודה, ובכלל ענו היטב עברית על כל אשר שאלום, וגם הקטנים ידעו לספר ספורי התורה בקצור בלשון עברית, ולתרגם עברית דבורים קצרים מלשון אשכנזית המדברת. בהערה שיבת את ד"ר גולדברג, שציווה להדפיס בעברית את המרשמים של בית המרקחת, וכמותו עשה גם ד"ר ד'ארביילה. ראו: אב"י (לעיל, הערה 69). יש לזכור שבן-יהודה נהנה מתמיכתו של רוטשילד והיה מחויב לפקידות, ומשום כך הוא הואשם בהגפנות כלפיהם.

82 מ' לובמן, יודילוביץ, ש"פ רוזן וי' בלקינד. ראו: י' לנג, 'המאבקים על דמותם של בתי הספר הלאומיים והשתקפותם בדיוני אספות המורים - תרנ"ב-תרנ"ו', דור לדור, י' (תשנ"ו), עמ' 97-156 ובמיוחד עמ' 102-105.

83 בימי חזן החלה עצמאות-מה בראשון-לציון ובתרנ"ד ניתנה לאנשי המושבה רשות לבחור ועד. ראו: סמילנסקי (לעיל, הערה 45), עמ' 235; מכתב מארץ ישראל, א' באייר תרנ"ד, עמ' 16; 'ראשון לציון (בר"ח ניסן תרנ"ה)', הצבי, ד' בניסן תרנ"ה.

84 רבים מפקידי הברון עזבו בעקבות זאת את הארץ. חזן למשל היה לסיטונאי מכולת בקושטא, בוריס אוסוביזקי היה סוכן בניו-יורק ועוד. ראו: ד' גלעד, 'ראשון-לציון בחסות הברון רוטשילד (1882-1900)', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 127-152; Strasburger; 'Anciens employés des colonies Juives de la Palestine', E. Scheid, *Israelitische Wochenschrift*, Beilage 47, 25 Juni 1909, p. 19.

85 י' שביט, "רוח צרפת" ו"תרבות צרפת" ביישוב היהודי בארץ ישראל (1882-1914)', קתדרה, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 37-53.

86 חביב-לובמן וחיביב (לעיל, הערה 62), עמ' 43-44, 46.

87 סדר הלימודים בבית הספר בראשון לציון לחצי שנת ה'תרנ"ב', אצ"מ, A192/920. כעבור שנים אחדות לימדו בבית הספר תורכית במקום ערבית. ראו: מד"ד [גרובסקי], 'מארץ-ישראל', השלח, א (תרנ"ז), עמ' 352-353. מעדותו של גרובסקי שם עולה שבעקרון ביקשו איכרים לפתוח בית ספר לבנות, ושאת מננות ראשון-לציון 'תלמד את בנות אכרי עקרון לפטפט צרפתית', בניגוד לרצון ההורים, 'ואין איש מבין, מה לבנות עקרון ולשפת צרפת'.

הגברת, ובכל זאת ... רוח עירונית שולטת בו. הצרפתית היא אמנם השפחה, אבל אוי לה לגברת שיש לה בביתה צרה כזאת'. עם זאת גם הוא הודה ש'מלמדים אותה אך מעט והתלמידים קונים בה רק ידיעה שטחית'.⁸⁸ הצרפתית הצטיירה במשך שנים, גם בעיני בני הזמן, כצרתה של העברית, הואיל ובכל בתי הספר במושבות 'לומדים צרפתית, באשר השפה הזאת נשמעת ביותר בכל ערי הקדם ובאשר הפקידות של הנדיב נוקטת אך לה'. לעומת זאת טענו נאמני השפה העברית, שקראו תיגר על הצרפתית, כי שפה זו פסולה הואיל והיא מייצגת תרבות 'בלתי מהוללה במוסרה ... המבכרת את הערב על המועיל'.⁸⁹ יש לציין שוועד המושבה בראשון-לציון דרש ללמד צרפתית ברמה ידועה.⁹⁰ בתרנ"ט, ערב סיום שלטון הפקידות במושבה, קבע הוועד מתוך יחס מועדף לעברית שיש אמנם 'ללמד את המדעים בשפה הצרפתית למן המחלקה הג' והלאה', אולם יש 'לבקש לתכלית זו מורה אשר ידע עברית על בוריה [ההדגשה שלי, י"ל]'. לנוכח הקשיים במציאת מורה כזה הציעו חברי הוועד 'לפני בני המושבה ללמד את השפה העברית בתור שפה יסודית והמדעים ג"כ [גם כן] שלזה קל למצא מורה כזה וצרפתית בתור שפה שעליהם בכל זאת לדעת אל נכון'.⁹¹ היו שגרסו כי יש ללמד צרפתית רק את התלמידים המוכשרים ביותר, שממילא ימצאו פרנסתם בערים הגדולות או שיכשירו עצמם למקצועות חופשיים. אמירות והצהרות בדבר המלחמה בצרפתית אמנם נשמעו פה ושם בראשון-לציון, אולם יש לפרשן כחלק ממאבק פנימי בין הורים בעלי עניין בהגברת לימוד השפה לבין אלה שניסו למנוע את השתלטותה על העברית בתוך בית הספר.⁹²

כעבור שנים, בתרצ"ט, אפיין שמואל כהן, מאנשי ראשון-לציון, את מעמדן של השפות במושבה כדלקמן: 'מצד אחד השפעת הפקידות של הבארון על חיי המושבה: אנשי הפקידות היו על-פי-רוב מחניכי ה"אליאנס" של הימים ההם, או רע מזה - ליבנטינים שטעמו מן הספרות הצרפתית הזולה וינקו מן השטחי שבתרבות אירופה. ומצד שני, התופעה הגרועה אף מזו, שעקבותיה נראים ונודעים גם בימינו, וביחוד בקרב הדור השני, תופעה שהכתה שורש בקרב בני החלוצים הראשונים, - הלא היא "הערביזציה"...'.⁹³

עם סיום שלטון פקידת הברון במושבה נעלמה עמם הרוח הצרפתית שכה חששו מפניה. בשנת תר"ע דיווח אברהם שמואל הירשברג ש'פאריז קרובה יותר ללבב צעירי וצעירות ראשון מירושלים: השפה השגורה בפהם ביותר היא השפה הצרפתית, ומעט אשר ידעו את השפה העברית, וגם אלה היודעים עברית יודעים רק לפטפט בה מעט'. אך דומה שעדות זו היא מוגזמת ואין לקבלה כלשונה.⁹⁴ היראה

88 'איזענשטאדט [ברזילי], 'החנוך ובתי הספר במושבות', לוח אחיאסף (לוח-עם) לתרנ"ה, וואראש תרנ"ד, עמ' 418-420. לדבריו אין לומדים צרפתית בפתח-תקווה, ברחובות ובעקרון.

89 מכתבים מארץ-ישראל, בית הלוי [ברזילי], א' באלול תרנ"ג, עמ' מה.

90 ברזילי (לעיל, הערה 89).

91 'אספת ועד בתי הספר', כ"ד אייר תרנ"ט, אמר"ל, חו-1/13 (4).

92 לובמן-חביב העיד על מאבקיו של ויתקין, מנהל בית הספר: 'עבדתי במחיצתו כיו"ר הוועד המפקח של ביה"ס, וזכיתי לראותו בעבודתו ... הוא נלחם את מלחמת השפה העברית נגד השפה הצרפתית'. ראו: ד' לובמן-חביב, 'המורה המעולה' (שבט תרצ"ז), כתבי יוסף ויתקין, בעריכת א' שוחט, תל-אביב תשכ"א, עמ' 193.

93 ש' כהן, 'בראשון-לציון' (תרצ"ט), כתבי יוסף ויתקין (שם), עמ' 193-194.

94 א"ש הירשברג, בארץ המזרח, ירושלים תשל"ז (וילנה תר"ע), עמ' 190. הירשברג ביקר בארץ-ישראל בתרנ"ט-תר"ס והושפע בכתבתו מפינס קרובו, שטען נגד החילונים שרק העברית היא לאומיותם.



ראשון-לציון,
בית ספר לבנים,
תרנ"ח (1898)

מפני השפעת הרוח הצרפתית, קבע יוסף קלוזנר כעבור זמן מה, 'ממלאת את מאמריהם של שני הקצוות הספרותיים שלנו, יעבץ ואחד העם ... עכשיו נראה ברור, שלא היה יסוד מוצק ליראה זו ... רק מועטים עדיין מדברים צרפתית בראשון ... כי קרקע לא היה ללשון הצרפתית בארץ, שרשים לא היו לה בהמון העם'. בסכמו את התרשמותו מראשון לציון פסק קלוזנר שהחשש האמתי הוא מן ה'זר' והערבית.⁹⁵ יש לצייץ שגם לאחר ח"י שנות פקידות הברון הוסיפו ללמד צרפתית בבית הספר במושבה, וכי לימודי הצרפתית תוגברו בשעות ובעזרה חיצונית של בוגרות בית הספר שהשתלמו בשפה הצרפתית.⁹⁶ איכרי ראשון-לציון סברו שיש להשקיע בלימוד לשונות אירופיות ובמיוחד בלימוד הצרפתית (מאוחר יותר העדיפו את האנגלית) בהאמינם ש'השפות האלה תפתחנה לפניהם את דלתות העולם הגדול, ושבליעדיהן לא יוכלו הבנות והבנים ללמוד ולהשתלם באוניברסיטאות בחו"ל'.⁹⁷ ובאמת במשך שנים פעלו בראשון-לציון (כמו בערים ירושלים ויפו) מורים פרטיים לשפות צרפתית, אנגלית גרמנית ועוד.⁹⁸ בה בעת היו שצידדו דווקא בחיזוק יתר של הוראת העברית, שהיא השפה שתוכל להועיל לאלה מבני המושבה שירצו ללמוד בחו"ל, ש'על ידה מתכללים שמה כל הצעירים שנסעו מפה בהוראתם

95 'קלוזנר, עם וארץ קמים לתחייה: רשמי מסע בארץ-ישראל, א, תל-אביב תש"ד, עמ' 151.

96 ל' מטמן אל ועד בית הספר, י"ז במנחם אב התרס"ה, אמר"ל, ח-13/1 (1).

97 מד"ד [י' גרוזובסקי], 'מארץ ישראל', השלח, ט (תרס"ב); נדפס גם: גרוזובסקי-גור (לעיל, הערה 49), עמ' 130-131.

98 מורה כזה היה למשל משה הורביץ, ראו מכתבו אל ' ברזילי, כ"ו בטבת אתת"ם (19 בינואר 1909), אצ"מ



ראשון-לציון, בית
ספר לבנות, כיתות
(ג-ד, תרנ"ט (1899))

שמה שעות פרטיות בלמוד לשון עברית.⁹⁹ לצרפתית היה אפוא מעמד מיוחד גם בקרב איכרי המושבות, שהכירו ביכולתה לשמש מפתח להשכלה גבוהה לילדיהם, ואפשר שהושפעו גם מבוגרי בתי הספר של כ"ח בארץ ובחו"ל, אולם היא לא הייתה בת תחרות לשפה העברית.

ז'רגון ועברית

ראשון-לציון ובעיקר היקב שנבנה בה הציעו מקומות עבודה ליהודים רבים ובהם גם לשומרי מצוות מובהקים. כבר בתרמ"ט כתב עליהם לובמן: 'זמה ינעמו לראות בני ירושלים, האמונים על ברכי החלוקה, בטליתותיהם הארוכות ובציציותיהם הנגררות על הארץ, מנצחים במלאכה, ובזיעת אפיהם יביאו טרף לביתם'.¹⁰⁰ מקובל לחשוב ששומרי המצוות האשכנזים גילו התנגדות לעברית ונשארו נאמנים ליידיש, ואילו שומרי המצוות הספרדים האורפלים, התימנים והאחרים, שהועסקו כפועלים ביקב ובמלאכות אחרות לא היו קנאים ללשונות האם שלהם וגילו פתיחות לשפה העברית. אולם גם החרדים האשכנזים לא זו בלבד שלא היו עוינים לעברית, אלא היו בהם שקיבלו עליהם את השפה החדשה ברצון או לפחות באדישות אוהדת.¹⁰¹

99 'ראשון לציון, השקפה (י"ט בחשוון תרס"ו); י"צ ל' ול' ב' ל', שם, 'ראשון לציון, ל' בחשוון תרס"ו.

100 המליץ, 1889, בדפס גם: לובמן-חביב (לעיל, הערה 6), עמ' 74.

101 כתריאל רפפורט, בן השו"ב חיים טוביה, השתלב מילדותו בין ילדי האיכרים ולמד עברית, דיבר בה ולימים היה

בביקורו בראשון-לציון בתרנ"ט נאם הברון רוטשילד בפני האיכרים, 'הוא דבר צרפתית והמטיף הרב הא' מ"ש שרקון תרגם אשכנזית'. שמואל מרדכי שרקון, בהיותו פקיד בעקרון נודע כמי שפעל להנחלת העברית גם בין הילדים ואפילו כשאינם בבית הספר, ובכל זאת בחר שלא לתרגם את הנאום לעברית.¹⁰² בתלמוד תורה שהוקם בראשון-לציון בתרס"ד, לימדו אמנם את השפה העברית, אך שפת ההוראה הייתה יידיש.¹⁰³ קשה לקבל אפוא את קביעתו של יהושע בלאו כי העולים היו עוובי החברה המסורתית בחו"ל שבאו לארץ-ישראל לכוונן בה חברה לאומית חילונית, אשר שפתה, התרבותית וגם המדוברת, היא העברית. לדעתו 'לא נשקפה סכנה רצינית לעברית שבארץ-ישראל מן היידית', מכיוון 'שחסידי היידית, בהיותם אנטי-ציונים, עלו במספרים קטנים-יחסית ארצה'.¹⁰⁴ לא מצאנו אחיזה להבחנה זו במציאות בראשון-לציון. אנשי המושבה, שנודעו כ'חובבי ציון' נאמנים כשם שהיו לימים ציונים בהכרתם, לא רק שלא התנכלו לדוברי היידיש שביניהם, אלא שיחסם ליידיש היה חיובי והם הוסיפו לדבר עם הוריהם ולכתוב לעמיתיהם בשפה זו.¹⁰⁵ הניסיונות להציג את היידיש כיריבה מרה לעברית (במיוחד לאחר ועידת צ'רנובין 1908) אינם נוגעים במישרין לראשון-לציון. לכל היותר הסעירו ההחלטות בצ'רנובין אחדים מנאמני העברית בירושלים וליבו את מאבקם של הבונדיסטים-יידישיסטים נגד הציונים חובבי שפת עבר בחו"ל.

דוגמה ליכולתן של שתי הלשונות לשכון יחד תחת קורת גג אחת בראשון-לציון הציג משה קלורי, איש העלייה השנייה, בבואו לתאר את בית מאירוביץ: 'יש הלך-רוח עברי ... תנה בת השמונה איבה יודעת לדבר את אידיש של אמה, באופן שהאם הוצרכה ללמוד את העברית של בתה ... אנו מוקפים פה חיים עבריים'.¹⁰⁶ לעומת זאת בעיתונו של בן-יהודה 'האור' פורסמה בתרע"א 'עדות' מאת צעירה בשם 'דלילה' הקובלת 'עד כמה שהזשרגון יוצא בכל כך חן מפי עלמה שקבלה חינוך עברי ושמדברת יפה עברית ... הזשרגון הוא פגע יום, זוהי צרעת ממארת שדבקה בבני "ראשון" העברים - וכד[א] לקרא כבר את "פריז הקטנה" שמלפנים: בשם, צרנוביץ הקטנה שבא"י'.¹⁰⁷ היידיש שימשה בבתייהם של מרבית המתיישבים הראשונים, ולעתים היא הייתה גם לשון הפרהסיה. המתיישבים הראשונים חיו בשתי הוויות לשון מבלי שסותרו זו את זו - לשונות הבית היו יידיש, רוסית ורומנית, ושפת הלימוד והלשון הייצוגית הייתה העברית.

- מפרנסי המושבה. בנו של השו"ב והמורה מרדכי זינגר ביקש לפרסם חיבור בעיתון הילדים 'עולם קטן'. ראו מכתבו אל בן-יהודה, ראש חודש שבט תרנ"ג, אצ"מ, A192/932.
- 102 'ראשון לציון וסיוור הברון והברונה עדמנד די רוטשילד (השקפה על שנת התרנ"ט, אתת"ל לגלותנו)', לוח ארץ-ישראל לשנת תר"ס, 'ירושלים תרנ"ט, עמ' 104; ראו גם, מכתבים מארץ-ישראל, ג, א-ב (ניסן תרנ"ה), עמ' 6. המורה 'כהנא דיוות על תרומת שרקון, הדובר עברית בעצמו, להנחלת העברית במזכרת-בתיא. ראו: 'פיו', הצבי, י"ד בשבט תרנ"ה.
- 103 'ירושלים', השקפה, י"ב באדר תרס"ו, עמ' 2.
- 104 בלאו (לעיל, הערה 2), עמ' 16-17.
- 105 לטענת הרשב היידיש כלשון תשתית וכלשון מסגרת הייתה אחד התנאים המרכזיים לתחיית הלשון. הרשב מייחס את הצלחת תחיית הלשון לאנשי העלייה השנייה. ראו: ב' הרשב, 'מסה על תחיית הלשון העברית', אלפיים, 2 (1990), עמ' 9-35.
- 106 מ' קלורי, 'בחבלי קסמה של העברית', ב' הבס (עורכת), ספר העליה השנייה, תל-אביב תש"ז, עמ' 679 (התיאור נכתב בברלין בשנת 1916).
- 107 ירכתון, 'הרשם הראשון ב"ראשון", זכרונות וציונים מיומנה של צעירה, נחטף ונמסר לדפוס ע"י יוסי הגלילי, האור, כ"ח תשון תרע"א.

בואם של ראשוני העלייה השנייה לראשון לציון, בראשית תרס"ד, היה ציון דרך בהתפתחותה של השפה העברית במושבה. בהיסטוריוגרפיה של העלייה השנייה מקובלת הטענה כי נאמנותם של אנשי עלייה זו ללשון העברית הייתה עמוקה מאוד, כמו זו של הביל"ויים (1), ולמעשה רק עם

בואם ארצם התחוללה המהפכה הלשונית האמתית.¹⁰⁸ שלמה צמה, איש העלייה

השנייה, שהגיע לראשון-לציון כפועל חדר אידאולוגיה סוציאליסטית ומחויבות

ללשון העברית, תיאר את המצב במושבה בצבעים קודרים ונלעגים ביותר. הוא

ציין בשמותיהם את איכרי המושבה שלשונם יידיש ומתח עליהם ביקורת

חריפה.¹⁰⁹ הוא לא חשך את שבת לשונו גם ממי שנחשבו בעיני עצמם

כנאמני העברית, ותיאר למשל כי בבית מיכל ונחמה פוחצ'בסקי 'על סס

נחושת גדול מונחות חוברות 'רוסקוייה בוגאטסטבו' ו"השילוח" זו בצד זו

כדיסוננס ל'דיבורה העברי [ה]רוהט ומצלצל בין שפתייה'.¹¹⁰

הימים היו ימי אוגנדה הקשים ל'ציוני ציון', מתנגדי הרצל והצעת אוגנדה,

שצמה נמנה עמם, ומשום כך הוא כרך את היידישיסטים עם האוגנדיסטים

והוקיע אותם כאחד. אולם חיים בוגרצ'וב ובן-ציון מוסינון, שליחיו של

אוסישקין, שהגיעו באותם ימים סוערים לראשון-לציון כדי לעשות נפשות ל'ציוני

ציון' לקראת הקונגרס הציוני השביעי, נפגשו עם האיכרים מתנגדי אוגנדה בבית דב

חביב-לובמן ודיברו עמם בעברית, וגם עם צעירים ש'כולם היו דבקים באוגנדה' דיברו עברית

רהוטה.¹¹¹ צמה טען שאנשי ראשון-לציון מפולגים לשלושה מעמדות: הכורמים, שהם הרוב, כפופים

לפקידות 'ודעתם מכרעת בכל דבר'; מיעוטם כורמים שמחוץ למחנה שנחלתיהם קניין כספם ואין

הפקידות חוסה עליהם וזכויותיהם פחותות מזכויות מייסדי ראשון, 'זאין קולם בעסקי ציבור שקול

כקולם של בני-היחש'; והקבוצה הנוספת היא מיעוט מבוטל של מומחי היקב ופקידים

באדמיניסטרציה, 'רובם יודעי צרפתית והם הטרזונים וכמה מהם ירושלמים אך גם בני האיכרים',

ואילו הספרדים, הכורדים והאורפלים שבפועלי היקב שעמם שותח דיברו עמו 'עברית השבורה

ובמעט הערבית שכבר נשתגרה בפי'.¹¹² צמה סיפר עוד כי באחת ההתכנסויות של איכרי המושבה

נתבקש לשאת את דבריו בידיש כדי שיהיו מובנים לשומעיו, וקונן על כך שבמושבה יהודית בארץ-

108 ד' קלעי, העלייה השנייה, תל-אביב תש"ו, עמ' 5; ד' כנעני, העלייה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, תל-אביב תשל"ז, עמ' 84; הרשב (לעיל, הערה 105).

109 שמואל אוסטשינסקי, שאידיש שפתו, אידיש ליטאית, ולעומתו דרובין דיבר יידיש-קורלנדית, והערכייה בבית

בן-זאב 'דיברה עמי אותו ז'רגון משובש ונלעג'. ראו: ש' צמה, שנה ראשונה, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 88, 90, 100.

110 שם, עמ' 134. השוו לעומת זאת את התקוות שתלה בן-יהודה בנ' פיינשטיין (לימים פוחצ'בסקי) בהצטרפה לראשון-לציון: 'היא תהיה אחת מהעובדות בתחית הלשון בארצנו', ראו: 'ברוכים הבאים', הצבי, כ"ח בחשוון תר"ן.

111 'ד"ר חיים בוגר (בוגרצ'וב) ז"ל, ב' בן-יהודה, ספורה של הגמנסיה הרצליה, תל-אביב תשל"ל, עמ' 18.

112 'ביניהם גם המשכיל והלמדן [פסח] יאפו מליטא ובפיו אידיש ליטאית'. יאפו (1860-1949) היה פועל ברחובות,

בחדרה ובגן-שמואל, עבד ביקב בראשון-לציון והיה פעיל באגודה הציונית. ראו עליו: ח' הראל, 'התנועה הציונית

והיישוב בארץ-ישראל בשלהי העלייה הראשונה', אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 383, הערה 1; צמת (לעיל, הערה

110), עמ' 145. גם בן-יהודה מראשי האוגנדיסטים, לא נוקה מעטו של צמת, שטען כלפיו שאפילו בביתו מדברים בלשונות זרות.



נחמה פוחצ'בסקי



ישראל [בראשון-לציון] הוא נאלץ ל'תרגם דברי אחד העם ["משה"] ללשון הקרויה בפי "ז'רגון" ושאינו רותח כנגדה ונלהם בה.¹¹³

צמח פרסם את זיכרונותיו במלאות חמישים לעלייה השנייה והיה שבוי בהשקפת העולם ההבראיסטית של בני חוגו הצר. עם זאת יש להדגיש שהוא לא הגויס הרבה בתיאוריו, אך הוא העניק לעובדות משמעותיות שליליות מרחיקות לכת שגונו בחריפות בידי צאצאי המתיישבים.¹¹⁴ אמנם הפרהסייה בראשון-לציון הקפידה להתעטות במחלצות העברית ובמרבית ההתכנסויות והאספות דיברו עברית, אולם זו לא הייתה לשון שווה לכל נפש; רוב האנשים הבינו במידה ידועה את הנאומים, אך רבים נזקקו לתרגום לידיש. יודילוביץ' ושמשון בלקינד פתחו מכתב ששיגרו לאספה הכללית בתרס"ו בהתנצלות ובהבעת צער על שבחרו לכתבו בידיש ונימקו זאת ברצונם שהציבור ישמע את עמדתם במישרין וללא תרגום.¹¹⁵

צמח הפריז גם בתרומת בני חוגו לתחיית הדיבור העברי ובתוך כך גימד את חלקם של אנשי העלייה הראשונה. המתוחות בין בני האיכרים לבין פועלי העלייה השנייה בראשון-לציון גרמה להתפרצויות ואפילו למרד, ואלה לא הוסיפו להערכה ההדרית.¹¹⁶ לעומת צמח ציינה רחל כצנלסון-שו"ר, שגם היא הייתה בת העלייה השנייה, את המעבר מן היידיש לעברית כבגידה. גם נטע הרפז התוודה שלא יכול היה להיפרד משפת היידיש, ושהשתלטה עליו 'הרגשת-מתאה עצומה כלפי המזולזלים נאידיש ... עד שהייתי לאחד הלוחמים הקיצוניים בדיבור העברי'.¹¹⁷ אמנם מפלגת 'הפועל הצעיר' הכריזה על מחויבותה לשפה העברית כבר בוועידתה בתרס"ו,¹¹⁸ אך קשה היה לעמוד במחויבות זו, ויוסף אהרונוביץ' נזף בחבריו בחריפות נגד היידיש 'המתפשטת וכובשת לה מקום אף באסיפות פומביות'.¹¹⁹ יש לציין שלא רק הקושי המעשי בהמרת השפות עמד למכשול בדרך לחידוש הדיבור העברי. רבים מבין אנשי העלייה השנייה לא ראו בעברית חלופה ראויה לידיש וסירבו לוותר עליה. בפתיחת האספה השנייה של אגודת הכורמים המשותפת שהתכנסה בראשון-לציון בתרס"ט נאם היושב ראש זאב גלוסקין 'בוז'רגון מעוברת', כלומר בידיש, אף על פי שמרבית המתכנסים (יותר מתשעים אחוז) שלטו בעברית או הבינו אותה וגם הוא עצמו דיבר עברית. סטייה זו או מס שפתיים זה עורר את מרדכי בן הלל הכהן לשאול: 'ומי בראשון לציון איננו מבין את השפה העברית?', והוא

113 צמח (לעיל, הערה 109), עמ' 128-130.

114 צמח חי בבית בן-זאב כשמונה חודשים, ראו: צמח אל ג' הורביץ (בן זאב), כה בתשרי תשכ"ט, אמר"ל, א 2. 115 'לכבוד ועד המושב למען חברי האספה', אור ליום א, ז' בחשוון אתתל"ז, אמר"ל, ע 2 - 1/1 (5). המכתב נסב על מעמדם של המתיישבים בעלי הנחלות הקטנות.

116 בפי אנשי העלייה השנייה כוננה ראשון-לציון 'צארסקויה סילו' (כפר הצאר הסמוך לפטרבורג). א' אבן-טוב, 'בפתח-תקוה בתקופת התרם', חבס (לעיל, הערה 106), עמ' 180.

117 כצנלסון-שו"ר ציינה שדווקא היידיש הייתה לה ולחבריה הלשון הלאומית, ו'בבואנו אל הארץ היה ברצוננו להשתחרר מן הלאומיות בתור Idee fixe'. לדעתה 'המעבר של השפה העברית משפת-הקריאה אל שפת-הדיבור נעשה בספרות ... ובשפת ברנר וגנסין ידבר העברי החדש'. לדבריה 'אין תקוה לעם ולספרות העברית לעלות, כל עוד לא תהיה העברית גם שפת-הדיבור'. ראו: ר' כצנלסון, 'בדודי לשון' בתוך: מסות ורשימות על סופרים וספרים, תל-אביב תש"ו, עמ' 17, 21 (הדברים נרשמו בתרע"ח); נ' הרפז, 'הבלי כיבוד' חבס (לעיל, הערה 106), עמ' 922.

118 צבי סוכובלסקי 'ראשית "הפועל הצעיר"', חבס (שם), עמ' 616.

119 'אהרונוביץ', 'האספה הכללית השלישית', חבס (שם), עמ' 617.

מתה בתריפות על הנאום ביידיש. גם בן-יהודה נזעק ושאל: 'הוא ראשון לציון? זו היא המושבה, אשר מעולם אהבתי כל כך, שמעולם התגדרתי בה והשבתיה הראשונה לכל דבר לאָמִי, לכל רעיון של תחיה לאָמִית? ... שבה נתנה זכות החיים להדבור העברי קודם מכל שאר המושבות, שהיתה באמת הראשונה בעבריותה גם בימים ההם, כשהיתה עוד תחת על הפקידות?'.¹²⁰ לא עברו חודשים רבים והיידיש כאילו דחקה שוב את העברית ממעמדה הבכיר בפרהסיה של המושבה.

בתמוז תר"ע נערכה בראשון-לציון אספת מחאה נגד רבנים ירושלמים שאיימו להחרים את יין המושבות. בתארה את המעמד הנרגש הודתה 'אכרה' (נחמה פוחצ'בסקי) שלא הכול שולטים בשפה 'ועברית שונה נדברה: עברית צחה, מצלצלת ויפה כאותו המורה, מקור מוצאה - ועברית מרוסקה וקצוצה כגלות עצמה; - אבל כזו כן זו מלבנות חמים יצאו'. קצפה יצא על אחד המשתתפים שעלה לנאום בדרגון כאילו להכעיס; דבריו קוממו את ציבור יודעי השפה והם תבעו ממנו לדבר עברית. 'זכאן', הוסיפה 'אכרה',



אהרן מרדכי פריימן

'נגלו הבזו והשנאה של אחדים לעברית סגולתנו, באופן גס ומכאיב מאד. הצטינו בזה שלושה מאכרי ראשון ואחדים מקסטינה', היא נשתלחה בש' ביד (שמשון בלקינד), 'בן לחלוץ עברי צנוע וקדוש שיסד את בית הספר העברי הראשון ביפו והקריב לו לבית הספר הזה את תמצית חייו הטהורים. ומריבה עזה, תמה פראית התלקחה כנגד העברית'.¹²¹ סערת הרוחות שהתחוללה באותו מעמד נתנה בידי בן-יהודה הזדמנות לבוא חשבון עם בני המושבה. הוא הביע זעזוע מכך 'שאחרי יותר מחצי יובל שנים לקיום הישוב היתה אפשרות שתשאל שאלה באיו לשון תפתח האספה, בדרגון או בעברית, הוא חרפה להישוב החדש'. הוא נזף באנשי ראשון-לציון, שאפשרו ליידיש הגלותית 'להיות השורר במושבה, לא בלבד בפנים ביתו של כל אחד ואחד, אלא גם בפרהסיה; בבית העם בהנהגת עניני העדה? כיצד? ... [ת]זהו פרי העבודה הגדולה של יותר מחצי יובל שנים? בשביל זה נודעוזה כל הגולה? ... כל זה כדי לכוון לה אומה

זירגונית גלותית? ... על "הראשונים" [אנשי ראשון-לציון] הטובים, על "זקני הישוב" [מאירוביץ] "החביבים" [חביב-לובמן] "האכרות" [נחמה פוחצ'בסקי] וכיוצא בהם אני קורא תגר. עליהם אני קובל ... אלה הטובים בהראשונים, הם החיבים בדבר, ועליהם לתקן את המעוות'.¹²²

אהרן מרדכי פריימן, יהודי חרדי ממנהיגי המושבה, שלח ל'האור' תגובה על מאמרו של בן-יהודה ובה בא לידי ביטוי אותנטי יחס המתיישרים לשתי הלשונות. לדבריו 'חנוך דורנו הבא הוא בעברית כלו', והוא תבע מבן-יהודה

שלא לעפר בעפר בקנאה קצונית על הו'דרגון שהוא עדיין שפת הדבור של האבות אשר יגדלו את הדור הזה העברי ... ואלה הראשונים הטובים, זקני הישוב והאכרות וכו' מבינים כל זה היטב, בין שיודעים הם את העברית או לאו. אך העובדא קיימת שכל מעשיהם, כל מפעליהם וכל מחשבותיהם כלם קודש לתחית העם ושפתו בארץ אבותם; ועליך, אדוני הנכבד, לדעת שכל מוסדינו הרשמיים: ביה"ס, משרד העדה, הנהגת

120 'מהמושבות': האספה השנייה לאגודת הכורמים המשתפת של יקבי ראשון-לציון וזכרון-יעקב, הצבי, י"ב בחשוון תרס"ט; מ"ב הכהן, 'על האספה' שם, י"ה חשוון תרס"ט; א' בן-יהודה, 'הואת ראשון לציון?', שם, י"ו בחשוון תרס"ט.

121 אכרה [נ' פוחצ'בסקי], 'מחאת הישוב', האור, כ' בתמוז תר"ע.

122 א' בן-יהודה, 'כלימתנו', האור, כ"א בתמוז תר"ע.

כורמינו המשותפים וכו' וכו' במלה אחת בכל מקום אך קול יעקב העברי נשמע, ואדרבא, זאת התכסיס הקיצונית להכריח ולבטל את אלה שאינם יכולים ומבינים לגמגם דוקא בעברית, כל זה מחזק את ההתנגדות וזה הנגנו רואים כבר לצערנו אשר צעירים מתנגדים לזקנים, בניס לאבותם בכל תוקף ועוז.¹²³

האחרון למגיבים היה דב חביב־לובמן, מנאמני השפה העברית ואישיות ציבורית מרכזית במושבה:

בן־יהודה, המפקד הראשי של מחנה הלוחמים בעד שפתנו, היודע ועד את החלק הכי נכבד שלקחה מושבתנו בתחית השפה. יחד אתך שכם אחד עמדנו במערכה ואתה בא במאמר חריף מאד לזרות מלח על פצע הלב הכואב, ועוקץ במחט בבשר החי בהאשימך אותנו בבגידה ... ראשל"צ כמאז כן עתה נאמנה לדגלה בכלל ולהרחבת השפה בפרט. לא היו ולא יהיו מתנגדים לעברית בתוכנו ... בית־ספרנו הוא הראשון בכל העולם שהתחיל ללמד עברית בעברית. הוא [גן?] הילדים הראשון נוסד ע"י הראשונים ובעד אלה היא מקריבה סכום ל־10 אלפים פרנק מכיסה היא, לוקחים חלק בהחזקת ביה"ס כל איש, הצבור, אפילו אלה שאין להם כלל ילדים ובנידון זה אין דוגמתה בכל הארץ ... כל הדור הצעיר שלמדו בביה"ס מדברים וכותבים עברית, ברחובות המושבה ובתיה נשמעת הרבה עברית, כל הדברים הרשמיים הם רק בעברית. הנהיגו את כל ספרי החשבון אפילו בכל המשרדים של היקבים והכרמל רק בשפתנו: בחיי הצבור אין מה לדבר שהעברית שלטת בכל. כל המכתבים להועד, כל המודעות וכו' נכתבים בעברית. אחרת אין מבינים בראשון. כתלי בית העם בראשון שמעו הרבה עברית בדבור, בחזיונות ובחגיגות ואין שום אולם או בית בכל הארץ אשר הצהיר כ"כ הרבה פרסום ופומבי להעברית כמו בית העם הראשון ... הראשונים משתדלים לעבר הכל בחבה יתירה, בהכרה שלמה וברורה שכך מחויב להיות ואי־אפשר ולא צריך להיות אחרת.

חביב־לובמן טען נגד ה'אכרה' ש'מרוב קנאתה להשפה לא תהתה על קנקנם ... הא' [האדונים] האלו [ש]הם ידידי העברית ופה דרשו רק חופש הדבור ... יודעים אנו כי עוד הרבה יש לדרוש בעד העברית גם ברשל"צ, שעוד לא יצאנו ידי חובתנו בעדה הרויה לתחית השפה וכי הרב[ה] יש לעשות בשדה הפעולה של העברית ... הננו עומדים בשורה הראשונה של צבא הלוחמים אשר כבשו וכובשים הדרך בשבילה ... לא נניח את מקומנו ונוסיף בכחות חדשים לעבוד הלאה בענוה עבודה מועילית וחיובית, כן גם נהיה להבא מבצר חזק לשפתנו.¹²⁴

ב'הפועל הצעיר' נדרש לפרשה זו א', שלדבריו 'קרה מקרה יוצא מן הכלל, ודוקא ברל"צ, שאינה מצטיינת בעבריותה [ההדגשה שלי, י"ל], כי אספה אחת התנהלה בה בעברית'. בתארו את המקרה הוא ביקש להרים את מסך השקר שכיסה מן העין הציבורית את ראשון־לציון ה'ז'רגונית:

יכולתם לחשב, כי ראשון לציין ובית העם שלה הם קודש קדשים ולא נשמע בהם מעולם הדבור ה'ז'רגוני. ואלא מאי, זה לא נכון, והאמת היא, כי האספה הזאת שהתנהלה בעברית היא רק יוצא מן הכלל, ולפיכך צריך היה להתביש עכ"פ בפני אלה שיודעים את האמת ולא לדבר בטון כל כך "תמים" ... איך - בראשון לציין יחללו את העברית. כיצד - בבית העם ידברו ז'רגון? ... מתממים העונים ואומרים: אנחנו בני

123 א"מ פרימאן, 'היש רשות?', האור, ב' באב תר"ע. גם בשנת 1913 ציינו שפריימן אינו דובר עברית, ראו: א', 'הנחת האבן', האור, ט' בשבט תרע"ג. את הרשימות הרבות ששלח פריימן לעיתונות במשך שנים תרגם לעברית חתנו ד' יודילוביץ. כזו למשל הייתה רשימתו 'השקפה על עשרת שנות ראשון לציין', האור, י"ט וכו' באב תרנ"ה (על פי הערותיו של יודילוביץ בכתב ידו על גבי הגיליונות המצויים בספריית מהלמן באוניברסיטת תל־אביב).

124 ד' חביב (לובמן), 'ענין ה'ז'רגון - עוד תשובה לבן־יהודה', האור, ב' באב תר"ע.

ראל"צ הננו ז'רגוניים? כיצד, והלא אצלנו הכל בעברית? ... אבל באמת כונתן המדויקת היא: אצלנו כותבים מרטיכלים [פרטיכלים?], מכתבים וחזמנות בעברית, כלומר – אצלנו משתמשים בעברית באותה המדה שהשתמש גם זקננו לפני חמשים שנה וגו' ¹²⁵

כעבור שנים אחדות, בתרע"ב, בתארו את מצבה של השפה העברית ברחובות, כתב יוסף קלוזנר שהכול יודעים עברית אבל לא הכול מדברים עברית. להערכתו הגורם 'לאי-התפשטותו של הדיבור העברי בין הזקנים (ביניהם גם מבני שלושים)', 'חילוף ההברה האשכנזית בספרדית'. הללו למדו בחדר ואילו בארץ הילדים שלמדו בספרדית מסרבים לשמוע הברה אשכנזית וגורמים לבושה והמנעות מדיבור עברי. בכל ועדי המושבות שבארץ ישראל ... מדברים ז'ארגון [ההדגשה שלי, י"ל], מפני ש"הזקנים" שולטים בהם ... רוב הגברים מדבר, אפוא, אשכנזית-יהודית אף על פי שהוא יודע עברית, והנשים, חוץ מן הצעירות, מדברות אשכנזית-יהודית מפני שרובן אינן יודעות עברית כהוגן. ומה שמרגיז ביותר הוא – כולן למדו לדבר ערבית פחות או יותר. קלוזנר טען כלפי הדור הצעיר בראשון-לציון 'שדיברו עברית בינם לבין עצמם, דיברו ערבית עם הערביים כמו שדיברו ז'רגון עם אמותיהם'. ובאשר ללשון העברית במושבה הוא קבע: 'שוב לפנינו האנטינומיה הישנה: איכרים משכילים – אינם עובדים, אבל הם בוראים אטמוספירה רוחנית [ההדגשה שלי, י"ל] ראויה לרעיון התחיה; איכרים פשוטים ... מביאים עמהם את כל הבלי הגלות'. ¹²⁶

סמוך לביקורו של קלוזנר מזה תושב ראשון-לציון יעקב יצחקי על רשימה שנדפסה ב'האור', ושבה הלין פלוני על היחס לעברית בראשון-לציון. לדבריו לו היה אותו 'בר אוריין' מבקר במושבה היה נוכח לדעת שהמושבה היא 'עבריה, במלא מוכנה של מלה זו', ושמתקיימת בה פעילות ענפה הכוללת שיעורי ערב בעברית ארבע פעמים בשבוע. ¹²⁷ במאמר מוסגר נציין שרחובות הייתה בת תחרות לראשון-לציון, וששבחי המושבה השכנה ובכלל זה על הישגיה בהנחלת העברית עוררו את קנאת בני ראשון-לציון. ¹²⁸

מכל מקום חרף ההצהרות על הנאמנות לעברית מן הראוי להדגיש שהידיש הייתה לשון לגיטימית בראשון-לציון. יתר על כן, בהיותה לשון תשתית משותפת למרבית המתישבים היא מילאה תפקיד של גורם מסייע ומקל דווקא בהנחלת העברית, כפי שהוכיח בנימין הרשב, ואין עלינו להרחיב בעניין זה. ¹²⁹

125 א' מאורעות ומעשים, הפועל הצעיר, ד' באב תר"ע, עמ' 22.

126 קלוזנר (לעיל, הערה 95), עמ' 95, 149-150; שם, ב, עמ' 77.

127 יצחקי, 'כתבה מראשון-לציון (כ"ג בשבט)', האור, כ"ה בשבט תרע"ב.

128 מ' פרס, 'חבת מולדת מקומית', האור, י"ב באדר תרע"ב. ראו התגובות החריפות על הכתבה של א' בן אב"י 'רחובות העברית', השקפה, ב' באייר תרס"ב ושל עבריה, 'מהמושבות' ואחדי, 'גן הילדים העברי ברחובות', שם, א' בסיוון תרס"ב, שבה פגעו בכבוד ראשון-לציון: רז"ל [ולמן לוי רוזין], 'מכתבים להעורך', שם, כ"ב בסיוון תרס"ב; בנות ראשון לציון, 'מכתב למערכת', שם, כ"ט בסיוון תרס"ב. כנגד אלה ראו את כתבת ח' 'מפתח תקוה', האור, י"ד בחשוון תרע"ג, שבה נאמר כי 'היו ימים שעשתה לה רחובות שם ... והאנשים אשר זרמו אליה להתרגל בהדבור העברי למדו לדבר ז'רגון. ראשון לציון אינה טובה מבחינה זו מרחובות וגדרה אינה עולה על שתיהן'.

129 ראו: הרשב (לעיל, הערה 105).

הנחלת העברית במוסדות החינוך

ההיסטוריון שמעון דובנוב ציין שלושה יסודות שעליהם עומדת האוטונומיה הפנימית של עם ישראל: על הקהילה, על לשון העם ועל בית הספר הלאומי. בית הספר 'קשור קשר אמיץ בהתפתחותה של נשמת האומה'. בעוד שהאוטונומיה של הקהילה חשובה בעיקר בשביל 'סידורה הציבורי של היהדות, הנה האוטונומיה של בית הספר הכוללת גם את ההנחה הקודמת של חופש הלשון היא תנאי הכרחי להתפתחות האישיות הישראלית ... החיים והמות הלאומיים הם ביד בית הספר'. לטענתו יש לטפה את הלאומיות התרבותית על פני הלאומיות הגזעית, וראויים הדברים לבחינה.¹³⁰



תמונת מחזור, תרס"ה (1905)

מוסדות החינוך - בתי הספר וגני הילדים - 'בית היוצר לנשמת האומה' והספק היחיד של השכלה ומודרניזם, עמדו במרכזה של ההווה הציבורית, התרבותית ובעיקר הלשונית של ראשון-לציון. הם היו זירת הפעולה של המורים והגננות, ובהם נערכו הניסיונות הנועזים להחיות את השפה העברית הן כלשון לימודים בכל מקצועות הלימוד והן כשפת דיבור מחייבת. ככל הידוע לנו החלה העברית לפלס דרכה כשפה משמעותית בראשון-לציון בשנת תרמ"ו כשפקיד הברון הקים בית ספר במושבה ומינה את מרדכי לובמן למורה ראשי ולמנהל,¹³¹ וביתר שאת לאחר שהחל דוד יודילוביץ ללמד בבית

130 ש' דובנוב, 'מכתב חמישי: על החינוך הלאומי', הנ"ל, מכתבים על היהדות הישנה והחדשה, תרגם א' לוינסון, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 63.

131 על ייסוד בית הספר בראשון-לציון בזכותו של הפקיד אוסוביצקי ראו: אב"י, 'מקרב הארץ', הצבי, ה' באדר ב' תרמ"ו. עד אז היה במושבה למעשה חדר שבו לימד אביו של הפקיד, שמחה בונים אוסוביצקי, כעשרים מילדי המושבה. ראו: 'במושבות', שם, ט' בשבט תרמ"ו.

הספר בתרמ"ח. אין בכוונתנו לפרט את הקשיים ואת דרכי ההתמודדות עמם; מורים שלא הוכשרו לתפקידם, שהשפה העברית לא הייתה שגורה בפייהם, חסרון תוכניות לימודים וספרי לימוד ועוד. הללו נדונו במקומות רבים וזכו להוקרה רבה ומוצדקת.¹³² עם זאת חשובה לענייננו עדותו של יודילוביץ על התנגדותם של המתיישבים הראשונים שומרי המצוות להצטרפותו לבית הספר. במכתב אל גמען לא ידוע ציין יודילוביץ ששמואל הירש, מנהל 'מקווה-ישראל' ופקיד המושבה מטעם הברון, ניסה לשכנע את ההורים בראשון-לציון שהוא, יודילוביץ, לא בא 'ללמוד [=ללמד] בניהם להתיר שאלות הפוסקים ותשובותיהם או ללמוד מצוות ד' הקלות והחמורות'; לשם כך נתמנו שלושה מלמדים. ואילו 'אני', הוסיף יודילוביץ, 'רק תולדות ישראל ודברי ימינו אלמדם, לדבר כן בשפת עבר אכינס. והשפה בעצמה תהיה על טהרת הלשון בדקדוק הנקוד והחבור, וערך ארץ ישראל ... ומעט מתולדות הטבע ... ומצב בני ישראל בימים קדמונים בהארץ הזאת וערך המלאכה לחבבה ... ואף העבודה באדמה ... ומעט [ממידת?] החשבון ... ומלאכת הכתיבה דבר חשוב לכל נפש'. אולם ההורים דחו את הסבריו של הירש ו'הם אמרו את דעתם בגלוי שהתלמוד תורה שיש להם, החדר הזה די להם ואין חפצם בבתי ספר שתחת ידי יהיה בלי ספק שקולה [בית ספר].'¹³³

ההצלחה בהנחלת העברית לתלמידי בית הספר נחשבת בעיני רבים מבני התקופה כהישג העיקרי של תחיית העברית בראשון-לציון,¹³⁴ אולם לא הכול הבינו שאין בכוחו של בית הספר לבדו להחיות את השפה.¹³⁵ בית הספר במהותו הוא מוסד שמרני בדרך כלל, שאינו מחולל מהפכות. אין הוא אלא מכשיר רב ערך בידי הציבור להנחלת ערכים. אך חשיבותו לענייננו בהיותו הגורם המרכזי ביצירת דור חדש הקורא, כותב ודובר עברית. נוסף על אלה הוא טיפח אווירה מעודדת ותומכת במהלכים המהפכניים, בהביאו אל בתי ההורים את הלשון החדשה ובאלצו אותם להשתמש בה בתקשורת היום יומית עמו ועם התלמידים. חיים חיסין ייחס חשיבות לבתי הספר והוקיר את המורים 'שאינך רואה כמותן בארץ אחרת. האידיאליזם - שנחלש במקצת בחברה המקומית בגלל תנאי החיים הקשים - השתמר במלוא אובו בבית-הספר, במקום שהחתימה להחייאת השפה העברית התגלתה כאחת השאיפות העזות ביותר'.¹³⁶ עם זאת בית הספר, כמו גן הילדים, משמש מעין אספקלריה להשקפות עולם, לגישות ולמשאלות הלב של חברי הקהילה, ולא אחת היה בית הספר זירה למאבקים בין הקבוצות השונות של מתיישבי המושבה. מציאות זו משתקפת בדבריו של אברהם שלמון (סלומון), מתלמידי בית הספר ומורה במושבה, שתיאר את המהפך שהתחולל עם מינויו של לובמן - עם בואו החל לדבר עברית, ואליו

132 ז' ולק, 'צמיחת החינוך הלאומי במושבות', אליאב (לעיל, הערה 16), עמ' 407-425; ר' בקי, 'תחיית הלשון העברית באספקלריה סטטיסטית', לשוננו, כ (תשט"ז), עמ' 67. על ההבחנה בין ידיעת השפה לבין השימוש בה ראו: שם, עמ' 66, הערה 4. הנתונים מתוך 'ספירת יהודי ארץ-ישראל' מטעם המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית, יפו תרע"ח-תרע"ט, ראו: שמלץ ובקי (לעיל, הערה 3), עמ' 52.

133 ספר העתקות (תרמ"ח?), אצ"מ, A192/233/1(205).

134 מן הראוי לציין שעל פי דוד שוי"ב הוא לימד בראש פינה עברית בעברית כבר בתרמ"ב, בעוד שבראשון-לציון החל בכך יודילוביץ בתרמ"ח. על פגישת שוי"ב ובן-יהודה ראו: מ"ד שוי"ב, 'ראשית הישוב בגליל העליון (זכרונות)', בושתנאי, 15 בנובמבר 1933, עמ' 13.

135 בן-יהודה (לעיל, הערה 29).

136 חיסין (לעיל, הערה 47), עמ' 389-390, 394. בביקורו בראש-פינה התארח חיסין בבית איכר א' (?) ולדבריו, 'שיחות בני הבית התנהלו כמובן בעברית: הילדים דברו אותה להפליא', ראו: שם, עמ' 392.

הצטרפו במשך הזמן 'תולמים נוספים אשר הפכו לוחמים'. בתוך זמן קצר 'תינוקות' של בית-רובן החלו ממלמלים בבית הספר, בבית וברחוב בלשון עבר. אנשי המושבה כראותם את "המהפכה" היו מניעים ראש, נדים למורים ומהרהרים בלבם: מילא, ישחקו המורים לפנינו! אולם השחוק הפך לרצינות. והגיעו הדברים לידי כך שהילדים החלו מדברים בינם לבין עצמם בלשון לא מובנת להוריהם, ואז פרצה מלחמת העברית. פתחו בה הילדים, שאילצו את הוריהם להשיב להם ולהסביר להם כל דבר קשה רק בעברית ולא ב'ז'רגון' שהיה מדובר בימים ההם. היו איכרים אשר דרשו מן המורים 'שילמדו דוקא "מאמע לשון" ... "אין אנו רוצים עברית-קיברית!" טענו עמי הארץ. "לשון מדוברת הבו לנו. איננו רוצים לראות את בנינו המסכנים נטולי-לשון'. אך הרוב עודדו את המורים להמשיך בניסיונותיהם.¹³⁷ במאמר מוסגר נציין שלובמן העיד על עצמו, במכתבו לאחותו דינה, ששכר מורה מיוחד לבתו שידבר עמה רק עברית, נוסף על לימודיה בעברית ובצרפתית אצל המורה (שפרה גיסין?).¹³⁸

עלי איתן טען שילדי ראשון-לציון הם שהחזו את העברית, כיוון שהם התחנכו בעברית וזו הייתה שפתם היחידה. בתגובה על כך הטיל איתמר אבן-זהר ספק בכך שילדי ראשון-לציון דיברו עברית במבטא מזרחי.¹³⁹ כיום ברור לנו שהמעבר מדיבור בעברית במבטא אשכנזי לדיבור בהברה ספרדית היה תהליך אטי שהיה כרוך בקשיים אידאולוגיים ומעשיים. בעיני הלאומיים היה הדיבור במבטא הספרדי אימוץ טבעי של השפה שבה, כך האמינו, דיברו אבות האומה, סמל להתערות היהודים על אדמת אבותיהם ההיסטורית ואות להתנערות מן הגלות (האירופית) על מאפייניה הלשוניים הנלעגים (המבטא האשכנזי). בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה הואשמו הלאומיים שכל מגמתם בהקניית המבטא הספרדי לא הייתה אלא מזימה שנועדה למשוך אליהם את יהודי ארצות המזרח החיים בארץ-ישראל.¹⁴⁰

בחזיון 'החשמונאים' שהעלה יודילוביץ בבית הספר בשנת תרנ"ב דיברו התלמידים המשחקים במבטא אשכנזי.¹⁴¹ אחד הטיעונים שעלו נגד ההברה הספרדית היה שיתרגל לדבר בה יתרחק מאביו, והוא יתקשה ואולי אף לא יוכל להתפלל עם אביו, האמון על המבטא האשכנזי. הגיעו הדברים לידי כך שברחובות לא נקראו הילדים לעלות לתורה 'ופפרט למפטיר, מפני שהם קוראים במבטא ספרדי. יש שהנערים בוכים מצער'.¹⁴² לעומת זאת תושבי ראשון-לציון החליטו לאמץ לצרכים ליטורגיים את המבטא הספרדי, ובכתב התקנות של בית המדרש שנתנך במושבה באב תרנ"ה נקבע במפורש נוסח ספרד.¹⁴³ כעבור שנים, בתרס"ו העלה המורה יוסף ויתקין במושבה את המחזה 'האנוסים

137 א' שלמון (לעיל, הערה 33), עמ' 74; אלבוים-דרור מסתמכת בטעות על 'י לובמן ומציינת כי בתרמ"ז נתמנה מ' לובמן למנהל וכי באותה שנה החלה הוראת העברית במושבה. ראו: ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א': 1854-1914, ירושלים תשמ"ו, עמ' 156.

138 המכתב, מ"א אייר תרנ"ד, גרפס: לובמן-חביב (לעיל, הערה 6), עמ' 147.

139 שיח בלשנים (לעיל, הערה 12), עמ' 131.

140 'י בלקינד, די ערשטע שריט פון ישוב ארץ ישראל, ניו-יורק 1917, עמ' 180-182.

141 את המחזה כתב א' בן-יהודה, בוודאי בהברה ספרדית. ראו: מ' לובמן, האור, ז' שבט תרנ"ב. כבר בתרנ"א דווח על החיזיון האלגורי של י"ג על מיכה יוסף לבנון, 'הוי אח', ראו: האור, י"ט באדר א' תרנ"א.

142 א"ז לוויין-אפשטיין, זכרונותי, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 210.

143 א"מ פרימן, ספר היובל לקורות המושבה 'ראשון לציון', א, ירושלים [תרס"ז], עמ' 37. עם זאת יש להניח שעד אמצע שנות התשעים דיברו רבים עברית במבטא אשכנזי. על הבלבול הרב ראו: 'י אפשטיין, 'שאלת החנוך: אל

כבוד מורי הלימוד העברים בבתי הספר בארצנו', השקפה, 'י באדר תרנ"ח.

בספרד', והפעם דיברו הילדים במבטא ספרדי והכול נוכחו לראות ש'השפה העבריה היא חיה בפי הילדים'.¹⁴⁴

המורים בקנאותם לשפה היו דמויות מופת לא רק בתוך בתי הספר אלא גם בקהילה, והדוגמה הבולטת ביותר לכך היא יודילוביץ. על פי אחת העדויות גם הבנות סיגלו לעצמן בהשפעת את הדיבור בעברית, ובבית הספר לא נשמעה כל לשון אחרת זולת עברית. הילדים דיברו ביניהם רק עברית גם כששיחקו, ו'בעת הטיוול יבארו המלמדים להתלמידים שמות כל אשר תראינה עיניהם בלשון עברית'.¹⁴⁵ כעבור שנתיים דיווחה נפ"ש (נחמה פיינשטיין = פוחצ'בסקי) לידידה משה פדואה על יודעאלוויטש (יודילוביץ) ה'מדבר כמעט תמיד בלה"ק [בלשון הקודש]. ושחוק יעשה לנו האיש הזה כי הוא בשכבו ובקומו יקרא תמיד: עברית, עברית! אם שומע הוא מדברים זשארגאן ... יודעאלוויטש הביא תועלת גדולה בראשון. כל נערי בית הספר מוכרחים לדבר בפניו בש"ק [בשפת קודש]. גם הנערות הקטנות יודעות מעט שפ"ע [שפת עבר] ואנחנו הגדולים מוכרחים בבואו לדבר בלה"ק'.¹⁴⁶ יודילוביץ דרש אפוא לדבר עברית לא רק בבית הספר, אלא בכל מקום ובכל הנסיבות, ברחובות, באספות ובבתים פנימה, ועשה רבות להנחילה גם בקרב המבוגרים.¹⁴⁷

במכתב ששיגר בן-יהודה ליודילוביץ בתרנ"ד הוא הביע את דאגתו לנוכח מצב העברית שבפי הבנות – ככל הנראה בעקבות טענותיו של יודילוביץ בעניין זה – ובחן אפשרויות לשפרה. הוא כתב כי נועץ בנסיים בכר (מנהל בית הספר של כ"ח בירושלים), אך ללא הועיל, והבטיח ליודילוביץ: 'אולי בשבוע הבא נבוא יפו להתראות עם האדון שיד ואולי נוכל אז באיזה אופן לתקן הדבר. אך חזק ואמץ ואל יפול לבך. נראה!'.¹⁴⁸

יודילוביץ חולל מהפכה גמורה בבית הספר, על פי עדותו של התלמיד יואל פריימן. לדבריו השינוי היה קיצוני: משיטת תרגום מילות הסיפור והחומש ליידיש לשיטת עברית בעברית, דבר שגרם 'לשנות את דרכי חיינו מן הקצה אל הקצה'.¹⁴⁹ יהושע אייזנשטדט (לימים ברזילי) תיאר את חוויותיו בליל הסדר בבית ידידו N.N. (מנשה מאירוביץ?) בראשון-לציון בתרמ"ח: 'מראה שני ילדי יידי ... בשאלם את שאלות "מה נשתנה" ובבארם את דבריהם בשפתנו הקדושה אשר היתה לשפת אמם, כי אחרת לא ידעו ... האומנת הזקנה הדוברת עברית – כאחת מאמותינו מימי הבית אשר הקיצה לתחיה. בהמשך הדברים תיאר הכותב שניסה להקניט את הילדים כדי לבחון אם 'נכונה בפי האומרים כי שכל הילדים המדברים רק עברית יכהו, יען כי אין לאל ידם להוציא כל הגיונם מחסר מלים בשפתנו הקדושה. לששונני ראיתי כי בן ידידי הבכור, ילד בן חמש שנים ידע להשיב כהלכה ... ומלים לא חסרו לו'.¹⁵⁰ בדווחו על בית הספר בתר"ן כתב מרדכי בן הלל הכהן כי דיבר עם הילדים עברית,

144 'ראשון לציון', השקפה, כ"ט בניסן תרס"ו.

145 'מראשון לציון כתבו לנו', הצבי, כ"ב בסיוון תרמ"ח.

146 נפ"ש (נ' פוחצ'בסקי) אל מ' פדואה, ג' חול המועד סוכות תר"ן, נדפס: סיוון וקרסל (לעיל, הערה 8), עמ' 26.

147 ד' סמילנסקי, עם בני ארצי ועירי, תל-אביב תשי"ח, עמ' 144.

148 בן-יהודה אל יודילוביץ, אור ליום י"ח באדר ב' תתכ"ה (תרנ"ד) אצ"מ, A192/1156.

149 ממחברתו של פריימן, אצ"מ, A192/193; מובא אצל: ולק (לעיל, הערה 132), עמ' 421.

150 'אייזנשטדט, בשערי ירושלים: זכרונות יסודתם בהררי קדש, כורת אדעסטא תר"ן, עמ' 69.



ובביקורו השני בארץ־ישראל בתרנ"א פקד את ראשון־לציון וביקר בבית הספר 'והחילותי לנסות את התלמידים, ודברתי עם כלם אך בשפת עבר, ושאלותי אני ותשובותיהם הם היו אך עברית - ולא יכולתי לצאת מן הבית'.¹⁵¹ בתרנ"א הרעיף גם גרזובסקי (גור) מחמאות על בית הספר ומוריו, העושים מלאכתם נאמנה בהקניית השפה העברית, ובאותה נשימה עודד גם את ההורים (שאינם מתנגדים לכך?) 'הדואגים לעתידות בניהם'.¹⁵² במאמר מוסגר נציין שמורי בית הספר בראשון־לציון הוציאו לאור ספרי לימוד בעברית, הן ספרים שתורגמו ועובדו משפות אחרות והן ספרים שכתבו בעצמם.¹⁵³ עם זאת גם המורים התקשו לא רק בדיבור בעברית אלא אף בהבעת דעותיהם ותחושותיהם בשפה שגם עבורם הייתה לשון חדשה, עד כי בינם לבין עצמם ניהלו תכתובות בלשונות שונות.¹⁵⁴ לובמן עצמו הודה כי הנחלת הדיבור בעברית ולימוד הלשון קשים למורים ולתלמידיהם כאחד: 'אנחנו מתחילים עם הקטנים ... ללמד את תרגום כל הלשון, בראשונה בזרזון, יען כי בראשונה עוד לא ידע הילד כל לשון אלא ז'רגון ... וגם המורים בעצמם מתרגלים יותר ויותר, ומתחילים אח"כ לבטא בלשון הזאת לפני הילד'.¹⁵⁵ עדות מעניינת על מצב החינוך והשפות במושבה רשם חיים חיסין ביומנו בשנת 1893. הוא תיאר את בית הספר שבו הילדים (עשרים בנים וכעשרים בנות) לומדים 'עברית, ערבית וצרפתית, חשבון מעט גיאוגרפיה והילדות גם מלאכת יד'. הוא גרס אז שארץ ישראל זקוקה לאנשים פשוטים שיתמזגו עם אדמתם לשלמות אחת, ו'אפילו את לימוד השפה העברית היה צריך לצמצם ככל האפשר, לולא היתה ידיעתה המעשית אחת המטרות החשובות ביותר של ההתיישבות. תחיית האומה חייבת להיות כרוכה בתחיית השפה. עברים "פלשתינאים" הדוברים במולדתם לשון עילגים גרמנית, אין דבר נואל מזה. מעוות זה יקשה מאד לתקן ... אף על פי כן, השגרת העברית בעתיד כשפת הדיבור של כל היהודים בארץ אינה אוטופיה, וכפי שניזכרה בהמשך הדברים מושגת הצלחת־מה בנסיונות המעשיים להגשים רעיון זה ... אכן בראשון־לציון יש כבר גברים ונשים המתבטאים להפליא בשפה זו, ותדלים בהדרגה מן השימוש ביידיש'.¹⁵⁶ בסוף 1897 כתב יוסף ויתקין לאביו על המורה לוי בראשון־לציון שבביתו 'קיבלתני אשתו בסבר פנים יפות. גם היא יודעת עברית ומדברת בה, וגם ילדיה, ובפרט ילד בן שלוש שנים מדבר אך עברית על כל אשר יוכל תינוק כזה לדבר'.¹⁵⁷ אחת העדויות על השתרשותה האטית של העברית בפי ילדי המושבה מובאת ב'לוח ארץ ישראל' לשנת תרנ"ח, שש־עשרה שנים לאחר ייסוד המושבה ובמלאות תריסר שנים לקיומו של בית הספר העברי בה: 'נדב: אנכי יודע לשיר "עברית עברית" קרא נדב - כן -

151 מב"ה הכהן (לעיל, הערה 6), עמ' 10.

152 יהודה, 'ארץ ישראל', ב, 'עזרת סופרים', המליץ, ד' ו-ו' בניסן תרנ"א.

153 ראו למשל: א' זובוב, ידיעות הטבע, תרגם מ' לובמן, ירושלים תרנ"ב; י' גרזובסקי וד' וידילוביץ, שעשעים לילדי בית הספר, ירושלים תרנ"ב; ש"פ רוזן תרגם משפות שונות סיפורים ומאמרים מן הספרות הפדגוגית. ד' וידילוביץ (לעיל, הערה 33), עמ' 192; א' אופק, 'והייתם לאנשים עברים! צמיחתה של ספרות־ילדים טבעית בארץ־ישראל', קתורה, 3 (אדר תשל"ז), עמ' 113-116.

154 ראו מכתבו בצרפתית של המורה לערבית ולצרפתית גורג'י אל וידילוביץ, 24 בדצמבר 1899, אמר"ל, תל-171 (647).
155 ש' כרמי, תלמים ראשונים בחינוך העברי: 'אספת המורים העברים בארץ־ישראל' ומקומה בתולדות החינוך תרנ"ב-תשנ"ו, ירושלים 1986, עמ' 81.

156 חיסין, מסע (לעיל, הערה 47), עמ' 128-129.

157 כתבי יוסף ויתקין (לעיל, הערה 92), עמ' 157.

אמר עזריהו - נדב כבר יודע לשיר שיר קטן, אך איננו מבטא עוד כראוי כל מליו, ועל השומע להטות את אזנו היטב, וגם אז קשה להבין אחדים ממבטאיו... ויחל לשורר: עברית שפתנו / בציון בציון המעטרת / שירת ציון שירתנו/ מה היא נהדרת'.¹⁵⁸

משעברה המושבה בשנת 1900 מאחריות פקידות הברון לחברת יק"א, שלא התערבה בענייני חינוך,¹⁵⁹ החליטו ההורים החרדים לשנות את אופיו של בית הספר בגלל השינויים שעמד להכניס בו המנהל ישראל בלקינד, בהשראתו של יצחק אפשטיין, המפקח על בתי הספר. בלקינד תכנן שכיתות הלימוד תהיינה מעורבות, ושתיתוסף שנת לימודים, וביקש להדגיש את היסודות הלאומיים בתכנית הלימודים. מאבקם של החרדים לא נסב על השפה העברית כלשון ההוראה וכלשון הדיבור בבית הספר, אלא על אופיו היהודי-דתי נוכח החילון שהשרישו בתוכו הלאומיים, שהעמידו את הכול על השפה העברית.¹⁶⁰ מאבק זה התנהל במתינות יחסית למאבקים שהתנהלו במושבות אחרות - בעקרון למשל נסגר בית הספר בלחצם של הקנאים 'להטות את האכרים להתנגד לכל בית ספר' - עם זאת וידילוביץ נאלץ לפרוש מבית הספר בסופו של דבר.¹⁶¹

בשנת 1904, בתום המאבק, נפתח בראשון-לציון תלמוד תורה שהוקם על אדמה שנדב פריימן. ושנה אחר כך פתחה אגודת 'שומרי תורה' מירושלים בית ספר תורני במקום, והרב א"ה קוק, שנתן את ברכתו להקמת בית הספר, נכח בטקס הפתיחה.¹⁶² הד לאירועים שהתחוללו במושבה נשמע בדיווחו של שלמה חזנוב באספת המורים השנייה שהתקיימה בגדרה בתרס"ד: 'הנה, למשל, ראשון-לציון שם היה בית ספר מתוקן כהלכה ועתה אינו שווה בעמל מייסדיו'.¹⁶³

בתרס"ה, ארבע שנים לאחר ייסודו של התלמוד תורה, דיווח אחד מתושבי ראשון-לציון: 'הת"ת אינו מרחיב את גבוליו, וההבדל בולט ונראה לעין'. והמחיר ששולם על כך: 'אף לשון משותפה אין ביניהם, וחבריהם ושכניהם תלמידי הת"ת'.¹⁶⁴ לא לכך התכוונה החברה 'שומרי תורה' כשציינה כי מטרתה לייסד בתי תלמוד תורה ולהושיב בהם מלמדים יראי אלוהים ומומחים במלאכת שמים שילמדו תורה ויהדות 'מבלי למנוע מהתלמידים גם חנוך של ד"א [דברים אחרים?]. כגון כתיבה עברית דקדוקה וחשבון, בשיעור הנחוץ להם לבית חייהם [לעתידם].¹⁶⁵ אחד העם ביקר בתלמוד תורה בראשון-לציון בתרע"ב, ודיווח ששישים וחמישה התלמידים לומדים בו בעברית, אלא שאין להם מושג בדקדוק הלשון.¹⁶⁶

158 לוח ארץ-ישראל לשנת תרנ"ח, ירושלים תרנ"ז, עמ' 53. השיר המצוטט הוא מאת שני"ה יונס.
159 יק"א דרשה רק להורות ערבית בבתי הספר שבחטוטה, אך בראשון-לציון היא כלל לא התערבה. ראו: א' קרון, 'בתי הספר במושבות יק"א (ולתולדות איחוד בתי"ס בארץ)', קמחי (לעיל, הערה 31), עמ' 169-174.

160 ר' אלבוים-דרור (לעיל, הערה 137), עמ' 157.

161 אב"י, 'אפוטרופסות', השקפה, כ"ח באדר א' תרס"ב, עמ' 62; אלבוים-דרור, שם, עמ' 161. על יחסם של החרדים ללשון העברית ראו: י' קניאל, המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 53-59.

162 פריימן (לעיל, הערה 143), עמ' 85.

163 זכרונות הדברים להאספה הכללית השניה לאגודת המורים בא"י (בימי כ"ב-כ"ה אלול תרס"ד) במושבה גדרה ביהודה, ירושלים תרס"ה, עמ' 90; מובא על פי: ז' ולק (לעיל, הערה 132), עמ' 432.

164 ראשוני, 'מראשון לציון', העולם, י"ט בשבט תרס"ח.

165 אב"י [?], 'החברה שומרי תורה', השקפה, ט"ו בתמוז תרס"ד.

166 אחד העם, 'פרקי זכרונות' (29 באוקטובר 1912), כל כתבי אחד העם (לעיל, הערה 39), עמ' תעו.

לא רק הלשון המשותפת נאלמה במושבה; גם הרוח הלאומית נתעמעמה בה ואף בבית הספר עצמו. בתרס"ה, עם בואו של יהודה לייב מטמן-כהן, שנקרא לנהל את בית הספר במושבה ולהפיח בו את

הרוח הלאומית, חל שינוי גם במעמדה של העברית, ובהשפעתו נלמדו כל המקצועות בעברית. מטמן-כהן מצא כי העברית נלמדת במושבה בגן הילדים ובכיתות הנמוכות של בית הספר, אולם בכיתות הגבוהות יותר היא 'נדחקה מפני צרתה הצרפתית לקרן זוית'. לבקשת ועד המושבה הוא החל בהקמת בית ספר תיכון עברי במקום שהמשך טבעי לבית הספר היסודי. ביזמתו נוסדה בראשון-לציון אגודת 'הצעיר העברי', שנועדה לחדש את הפצת הדיבור העברי בקרב הנוער, לארגן ערבי קריאה, הרצאות ונשפים וכו'.¹⁶⁷ אולם יחסי הכוחות על רקע המחלוקת הפנימית, גם סביב הצעת אוגנדה, גרמו להתפטרות ועד המושבה בראשותו של דב חביב-לובמן ולביטול תכניתו של מטמן-כהן שנאלץ לעזוב את המושבה.¹⁶⁸ בהידרשו לעזיבת מטמן-כהן נשאר בן-יהודה נאמן לגישתו הביקורתית ובוחר להדגיש שהמושבה סירבה לדרישותיו 'כי הלשון העיקרית בבית הספר תהיה הלשון העברית ... ולשון צרפתית ילמדו בתור לשון זרה'. בן-יהודה ידע שלא זו הסיבה העיקרית, ושהיו גם סבות פרטיות, אישיות, אך באלה, ציין, 'אין אני רוצה לגעת ולהתווכח'.¹⁶⁹ כעבור שנתיים, בתרס"ה, נודע על תכנית לימודים חדשה שהופעלה בבית הספר, ושעובדה בידי ועד בית הספר ובעזרת המורים. באותם ימים הקדיש מנהל בית הספר ישראל איתן מזמנו

גם להוראת נערים שסיימו כבר את בית הספר, ושלא נמצאה להם מסגרת לימודים אחרת. 'עיקר שיעוריו במדע ותורת השפה העברית. השפה העברית חיה ושגורה בפיהם ואהובה עליהם'.¹⁷⁰



מקראה (חוברת) לערבי הקריאה בראשון-לציון

השפעת המוסדות והארגונים הקהילתיים

תקנותיה של ראשון-לציון התגבשו כאמור בהתוועדויות אגודת 'ועד חלוצי יסוד המעלה' ביפו בתרמ"ב, ולא נרמזה בהן כאמור שום מחויבות לשפה העברית.¹⁷¹ דווקא בתקנות הבייל"ויים, שאחדים מהם הצטרפו אל מתיישבי ראשון-לציון, צוינה מחויבותם 'להעיר ולעורר בקרב אחיהם רגשות טהורות ואהבה נאמנה אל שפתם עתיקת יומין ומחוללת גדולות ... [ו]לתכלית זו יסכינו את עצמם לאט לאט למעלות במעלות השפה עדי תהי' שגורה על לשונם ותהי' לשפה מדוברת אצלם,

167 ר' הורביץ, 'ראשון לציון', השקפה, א' בטבת תרס"ה.

168 חביב-לובמן וחביב (לעיל, הערה 62), עמ' 78-79. כעבור זמן קצר יסדו מטמן ורעייתו את הגימנסיה ביפו, היא גימנסיה 'הרצליה'.

169 אב"י, 'ירושלים', השקפה, ט"ו באלול תרס"ה.

170 ראשוני (לעיל, הערה 164).

171 על פי יבנאלי (להלן, הערה 20), עמ' 199. תפקיד הוועד 'ליסד בית כנסת לתפלה, בית תלמוד תורה ומדע'.

לחשוב ולדבר ככל העולה על רוחם.¹⁷² בסעיף ח בתקנותיהם, שעניינו בית הספר המיועד, נקבע ש'בעלי המושב יתחייבו א"ע [את עצמם] לתת את הבית [המבנה] לביה"ס. שכר המורה, הספרים ושאר דברים נחוצים הוה"ר [הועד הראשי], אם יוכל, יקח את זאת על חשבוננו.¹⁷³ התקנות, הכתובות עברית, שכאמור לא הייתה שגורה גם בפי הבי"ויים, תורגמו, ככל הנראה מרוסית, בידי עוזר דוב (בוריס) ליפשיץ. המטרות המדיניות והכלכליות של הבי"ויים על פי תקנות אלה היו 'בנין הריסות הלאום' ו'לאומיות רוחנית'.¹⁷⁴

ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, ככל מפעל התיישבותי חדש, הייבה לכידות חברתית ותלות רבה של הפרט בכלל. הפעילויות החברתיות המשותפות, אף שהתקיימו תחילה על בסיס וולונטרי, חייבו את הכלל לכפות את רצונו על הפרט באמצעות ההתארגנויות החברתיות, כדי לנהל חיי ציבור תקינים. הפעילות החברתית במושבות הייתה מאורגנת וספונסנית גם יחד. ועד המושבה בראשון-לציון עבר גלגולים שונים; ועד המושבה הראשון התבטל עם המעבר לחסות הברון באמצע 1883, אך גם לאחר קבלת החסות היו במושבה התארגנויות אחדות לשם ניהול החיים החברתיים-הפנימיים, מקצתן בידיעת הפקידות ובהסכמתה.¹⁷⁵

בתרמ"ו נוצרו במושבה שתי קבוצות מתיישבים שוות בגודלן. לאחר סכסוכים הוקם 'ועד שבעה טובי העיר', שהיה ממונה על כל העניינים הנוגעים להנהגה הפנימית של העדה כגון 'מנהגי עבודת אלהים וכל דברי האמונה וענייני החינוך והלימוד'.¹⁷⁶ הוועד התקיים חודשיים בלבד, והפרוטוקולים המעטים שהותיר אחריו נכתבו עברית, אולם כיוון שזו לא הייתה השפה השגורה בפי רוב החברים הוסכם 'לתרגם את דעת החבר אשר איננה מובנת למי מן החברים'.¹⁷⁷

שלושה סוגים של חברות פעלו במושבה: (א) חברות מסורתיות, שהוקמו לצורכי הציבור הדתי, שהיה רוב רובה של החברה במקום. (ב) ועדות זמניות (אד-הוק) שנועדו לפתור בעיות מוגדרות בזמן קצוב, כגון ועדה סניטרית לפיקוח על הניקיון למניעת מגפות ושמירה עצמית. (ג) אגודות שנועדו לקידום רעיון או קבוצה חברתית כגון: לחיזוקו של הרעיון הלאומי ולהנחלת השפה. כזו הייתה אגודת הפועלים שהוקמה ביזמת 'רודפי שלום', ושתכליתה הייתה שיפור מצב הפועלים, הכשרה מקצועית, עזרה הדדית, חיפוש עבודה וייצוג בפני המעסיקים.¹⁷⁸ כל האגודות מסוג זה התפרקו במרידה באמצע 1887.

172 סעיף ד במגלת תקנות של ביל"ו, נדפס בספרו של יודילוביץ (לעיל, הערה 63), עמ' 71; ואצל: יבנאלי (לעיל, הערה 20), עמ' 93-98.

173 יבנאלי (לעיל, הערה 20), עמ' 95.

174 ליבונטין (לעיל, הערה 41), עמ' 120-133. 'תקנות חברת ביל"ו', מספטמבר 1882, סעיף 1, ראו: ש' יבנאלי (לעיל, הערה 20), עמ' 195, מובא שם על פי א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, א, אודסה תרע"ט, עמ' 69. בן-יהודה, בנסחו את מטרותם של הבי"ויים כתב: 'רק אם ישימו מיסדי החברות כלן תחית האמה יבאו לתכלית לפעלם יצליחו! ואם תחית האמה היא התכלית עלינו לשית שפת עברית לשפה מדברת בכל המושבות', ראו: 'תכלית החברה', הצבלת, י"ח בחשוון תרמ"ב.

175 אהרנסון (לעיל, הערה 53), עמ' 264.

176 מכתב פשרה בין אוסוביצקי ל'רודפי שלום' (דצמבר 1886?), אצ"מ, A109/26.

177 'פרטי כל מוט"ה ובסודם ה' אסאוועצקי מהאספה אור ליום ב' ויחי תרמ"ז', נדפס: לובמן-חביב (לעיל, הערה 76), עמ' 47.

178 אהרנסון (לעיל, הערה 53), עמ' 269-273.

מן הראוי לציין שהדגמים הקהילתיים הללו היו שאולים מן המבנים הקהילתיים המסורתיים בחו"ל.¹⁷⁹ לשם השלמת העברית בנסיבות אלה נדרשה פעילות של מנהיגים פורמליים ובלתי פורמליים שלהם עדת תומכים בעלת משקל ציבורי. מבדיקה השוואתית שערכנו בין המנהיגות הקהילתית - חברי ועד המושבה על גלגוליו השונים מתרמ"ב ועד תרע"ח - לבין המנהיגות החינוכית - חברי ועד החינוך או ועד בית הספר - עולה בבירור הפיפה מובהקת. מבין ארבעים וארבעה חברי ועד המושבה במשך התקופה כולה כיהנו ארבעה-עשר (כשליש) בתור חברים בוועד החינוך ובוועד בית הספר. לשם הערכת מידת החפיפה יש להביא בחשבון שבוועד המושבה שימשו נציגים בעלי תחומי עניין מגוונים והשקפות ושאיפות שונות, ואילו הפעילות בוועד החינוך ובוועד בית הספר הייתה ממוקדת בתחום מסוים, שלא הכול גילו בו עניין והיו מוכנים להתמסר לכך. מכל מקום אישים כיוזילוביץ, מאירוביץ, שרגא פייבל רוזן, דב חביב-לובמן, שלום פפירמייסטר, הורביץ וחבריהם שימשו בה בעת בוועדי המושבה ובהנהלות ארגונים ומוסדות תרבותיים שונים. עובדה זו מסבירה אולי את תרומתם של המנהיגים הללו לטיפוחה של אוירה אוהדת להנחלת העברית בראשון-לציון.¹⁸⁰

ועד בית הספר

ועד זה נבחר בדרך כלל על ידי צבור ההורים וניהל את בית הספר באופן שוטף, במיוחד בתום שלטון הפקידות; הוא שקבע את מדיניותו החינוכית, היה אחראי לפעילותו, בסמכותו היה לשכור מורים ולפטורם, והוא שימש, לצד המנהל והמורים, כגוף שבפניו ניתן להעלות ביקורת על המתרחש בבית הספר.¹⁸¹ בישיבות הוועד נדונו מרבית הסוגיות החינוכיות שהעסיקו את הקהילה בראשון-לציון, והחלטותיו חייבו את מנהלי בית הספר ומוריו. בחוזה העסקתם של המורים והמנהלים נקבעו לא רק תנאי עבודתם, אלא גם מה ילמדו, כיצד ילמדו ובאיזו לשון. במרבית כתבי ההתקשרות הללו הותנה שעל המורה 'ללמד את הענינים אשר יסכימו הועד והמורים על פי הפרוגרם אשר יוכן לתכלית ההוראה בבתי הספר'. נקבע גם ש'החזקת הסדרים בבתי הספר ימלא על פי פקודת הועד או המורה הראשי אשר יהיה לבתי הספר', ולעתים קבעו המורים את תכניות הלימודים יחד עם חברי ועד בית הספר.¹⁸² מבנה זה גרם למתח מתמיד בין מנהל בית הספר לבין הוועד, שביטא למעשה את רצון הציבור, ושפעילותו התפרשה לא אחת כהתערבות בוטה. באחת ההודמנויות טען מ' לובמן שאין לנו חפץ וצורך בדעות ובהסכמות האבות, עלינו לכונן את בית הספר העברי כי יהיה מוכשר לתעודתו ... הננו קובעים הלכות בסדרי הלימודים ... ואם יערערו על סדורנו אלה, לא נוכל לשים לב אליהם

179 קרני השווה בין תקנות הקהילה בוויילנה לתקנות הקהילה בראשון-לציון (תקנות ועד חלוצי יסוד המעלה מתרמ"ב ותקנות הקהילה מתרנ"ז).

180 יודילוביץ (לעיל, הערה 33), עמ' 238-239, 434-436.

181 כ' רפפורט, 'ראשון לציון, השקפה, ז' בחשוון [צ"ל: בכסלו] תרס"ו, ושם תגובה על רשימה מאת ל' ולי ב' ל (לעיל, הערה 99), שמתחו ביקורת על השתלטות הצרפתית בבית הספר בניהולו של נסים כרסנטי. לדברי רפפורט, כל ביקורת ניתן להשמיץ בפני ועד ביה"ס שם הכל מוכרע ברוב קולות; שם, ל' בחשוון תרס"ו

182 ראו חוזהו של י"י יהודה, כ"ג בתשרי תר"ס ושטר התקשרות בין ועד ביה"ס לבין יוסף ויתקין, ספטמבר-אוקטובר 1905, אמר"ל, ח 13/1-1.

ולשיחותיהם ... וכבר הסכנו לחזיונות כאלה: להתנגדות האבות למורים ולבתי הספר בכלל.¹⁸³ אך הצהרה זו לא מומשה בחיי היום יום. החל מטרנ"ט קיבל ועד החינוך בראשון-לציון החלטות פדגוגיות מובהקות כגון: 'קריאה, תפלות, ברכות, ספירה עד אלף בעל פה, עפ"י דקדוק השפה וכתובה יפה [התרגשה במקור, י"ל].¹⁸⁴ הנחיותיו של הוועד נגעו גם ליצעדים מיוחדים לפתוח רגשם של הילדים, רגש אהבת הלאם והארץ, וידונו על הצעדים המובילים למטרה זו: כמו הטפות מיחדות בשעות דיי"ש [דברי ימי ישראל] אשר תחלנה בערבי ימי החג, טיולים שונים ביומא דפגרא, שירה ועוד.¹⁸⁵ ככל הידוע לנו לא עלתה לדיון בוועד השאלה אם ללמד בבית הספר יידיש, וגם אם הייתה משאלת לב שכזאת בלבבות מי מן התושבים, לא ניתנה כל הנחיה בכיוון זה, ולמיטב ידיעתנו שפה זו לא נכללה מעולם בתכנית הלימודים.¹⁸⁶ בדרך כלל ביטא הוועד את רצון הקהילה בדרישותיו השונות ממורי בית הספר, ובראש ובראשונה בהחלטתו להורות את כל מקצועות הלימוד בעברית.

מוסדות תרבות

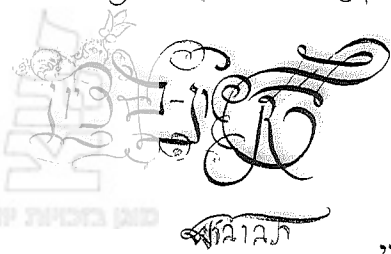
קהילת ראשון-לציון הצטיינה ביזמות חברתיות ותרבותיות מרובות ומגוונות, למרות הקשיים שהערימו בפניה פקידי הברון, שמנעו באופן שיטתי פעילויות ציבוריות מחשש ליצירת קני התנגדות.¹⁸⁷ אחדות מיזמות אלה ראויות לבחינה בשל מטרותיהן וזיקתן הישירה לתחיית הלשון.

א. הספרייה

בשבט תרמ"ג דיווח ז"ד לבונטין לבעל 'המגיד' על פתיחת ספרייה במושבה, 'בית אוצר ספרים'.¹⁸⁸ היה זה המוסד הציבורי הראשון שהוקם בראשון-לציון. אולם כעבור זמן-מה, בעטיין של מחלוקות מרות, נוצרו שתי ספריות במושבה.¹⁸⁹ בשנת תרנ"ד התכנסו בבית יחיאל טרכטנברג אחדים ממנהיגי המושבה,¹⁹⁰ והחליטו לכונן ספרייה ציבורית אחת (במקומן של השתיים הקיימות) ולהחזיר את הספרים

°

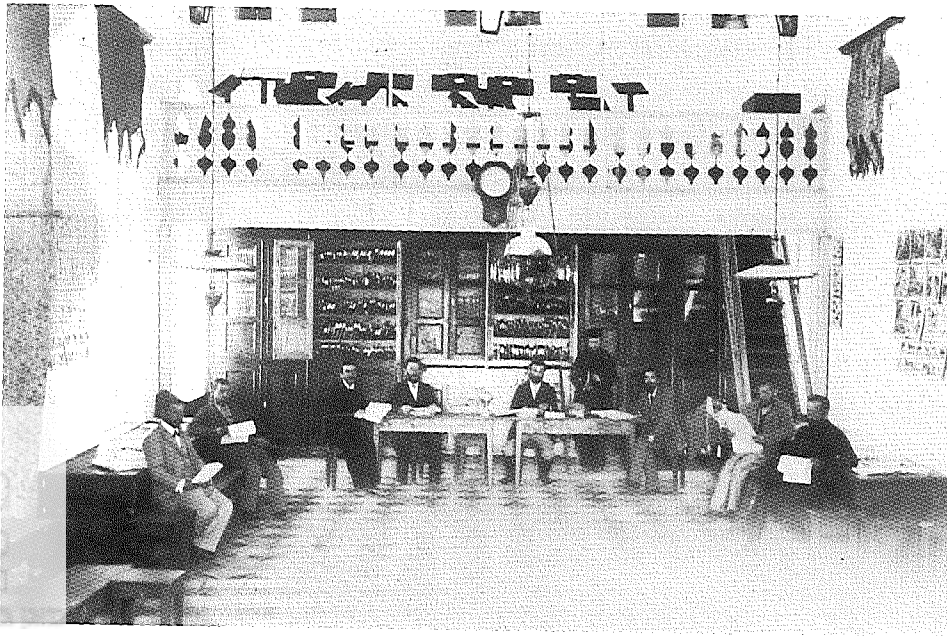
בכיון פריטיבל המביט אצל בית הספר יחיאל



איור משער פרוטוקול 'פריטיבל' של ועד 'בית העם והספרים'

183 הדברים נאמרו באספת המורים הרביעית, י"ד בשבט תרנ"ב, ראו: כרמי (לעיל, הערה 155), עמ' 83.
 184 פרוטוקול הוועד, אור ל"ח באדר א' תת"ל לגלותנו [תרנ"ט], אמר"ל, ח 1-1 / 13 (3). נאמר שם גם כי 'התלמיד יחל ללמוד השפה העברית ממקורה לאמר תורה נביאים וכתובים וכל השיך לזה בפירוש מדויק ומספיק' וכך גם בשאר מקצועות הלימוד.
 185 פרוטוקול הוועד, אור לד' בסיוון תרס"ד, אמר"ל, ח 1-1 / 13 (1).
 186 בניגוד לקביעתה של אלבוים-דרור (לעיל, הערה 137), עמ' 157.
 187 לא כך סבר י' איזנשטדט-ברזילי - לטענתו אין [בראשון-לציון] שם זכר לשום דבר כללי ואין כל אות לחיי צבור. אין בה לא חברות של צדקה, לא בית עקד למקרא ולא שום דבר נכבד מעין זה שראוי לשים אליו לב.
 ראו בספרו (לעיל, הערה 48), עמ' 6, 12-13.
 188 ז"ד ליבונטיק, 'ראשון לציון', המגיד, 24 בינואר 1883, עמ' 30.
 189 על הספרייה בבית א' פפירמייסטר, ראו: מ' סמילנסקי, 'אהרון פפירמייסטר ז"ל', האור, כ"ח-כ"ט בתשרי תרע"ג. סקירה מפורטת על תולדותיה של הספרייה ראו: ד' שידורסקי, ספרייה וספר בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תש"ן, עמ' 36-48.
 190 י"ו שמוליצנסקי, מ' מאירוביץ, ש' אוסטשינסקי, ש' פפירמייסטר, ש"פ רוזן, ד' וידילוביץ, לובמן-חביב, ר' יודלביץ, י' גינבורג, ח' אברמוב וש' כהן.

שנמסרו בשנים האחרונות לספריית 'שער ציון' שביפו. הכול הסכימו להצעה ונבחר ועד בן חמישה: לובמן-חביב, פפירמייסטר, שמואל כהן, רוזן וטרקטנברג.¹⁹¹ יש להניח שהוועד ביקש להגדיל את מספר הספרים והעיתונים בעברית, אולם הוא דאג גם למי שלא שלטו בשפה.



הספרייה בעברית
העם, 1899

ב. האגודה הספרותית

ערבי הקריאה שהתקיימו בראשון-לציון וכן במושבות אחרות היו פעילות תרבותית מקובלת בחו"ל.¹⁹² בערבים אלה קראו המשתתפים דברי הגות וספרות והם שימשו מסגרת תרבותית ייחודית לאנשי המושבה.

ביום שישי כ' בניסן תרנ"ו התכנסו בבית מאירוביץ פרנסי הציבור במושבה ויסדו אגודה 'למטרה רווחנית, לטובת הרחבת הנפש'.¹⁹³ בין שאר התקנות נקבע: 'הציבור יתאסף מדי פעם בפעם באחד הבתים "למקרא" דברי שעשועי הנפש מכל ענפי החיים בספריות כל הלשונות הידועות להנאספים [ההדגשות שלי, י"ל], מתוך הספר, מתוך הכתב או מן הפה'. כל קריאה בעל-פה 'מחויבת להיות קרואה לפני הנאספים אך בלשון מדברת הזאת המובנה כמעט לכל הנאספים. ואך איזה פסקה אוריגינלית או שטתית (סיסטמתית) מתוך איזה ספר או גליון באיזה לשון שתהיה, תוכל להקרא בגוף

191 הפרוטוקול ו'תקנות בית הספרים' בכתב ידו הקליגרפי של ש"פ רוזן, אצ"מ, A192/854. חתומים על ההחלטה גם אנשים שלא השתתפו בהתכנסות, כגון: מ' אברמוביץ, פינזלברנד, מ' אלכמיסטר, אפטיקמן וג' בן הראל.

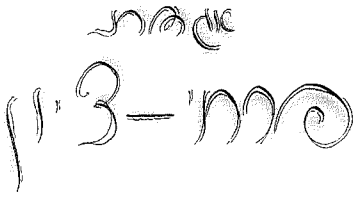
192 בתרס"א כוננה 'אגודת צעירים ל"רחובות" ערבי קריאה דו-לשוניים', ראו: ש' הרמתי, ראשית התינוך העברי בארץ ותרומתו להחייאת הלשון, ירושלים תשל"ט, עמ' 65-66.

193 נכחו: מ' מאירוביץ, ב' פפירמייסטר, ג' הורביץ, ש' פפירמייסטר, ד' יודילוביץ, ש' בלקינד, י' ברילניצקי, א' זיגר, מ' סימינובסקי, ר' יודלביץ ולובמן-חביב.

הלשון הכתובה מלכתחילה.¹⁹⁴ הווה אומר המתכנסים, שמרביתם אך לא כולם נמנו עם חובבי שפת עבר המובהקים, היו מוכנים לגלות גמישות בהפעלת האגודה ולא כפו את רצונם על זולתם.

ג. אגודת 'פרחי ציון'

בכ"ז בתשרי תרס"ט נוסדה בראשון-לציון אגודת 'פרחי ציון'. ארבע מטרות הציבה לעצמה האגודה ואין הן מענייננו, אולם הראשונה שבהן מבטאת אל נכון את המדיניות הלשונית שהנחילו מנהיגי הקהילה לממשיכי דרכם: 'להלחם בז'רגון: שפות הגלות ע"י האמצעים: (א) לבלתי דבר ז'רגון את כל אדם השומע עברית (מעט או הרבה). (ב) ללמד את השפה העבריה לכל מי שחפץ לדעתה אם אך לדבר בה או גם לכתב ולקרא בה חנם, אין כסף'. האגודה ביקשה לכונן לה סניפים באחת המושבות או בבית ספר עירוני, אך קבעה כי מרכזה יישאר בראשון-לציון.¹⁹⁵ באספה כללית שערכו חברי האגודה כעבור שנים אחדות (ב' באלול תרע"ג), הוחלט לתמוך, חומרית ורוחנית, בשיעורי ערב לשפה ולספרות (עברית) שיארגן בית הספר.¹⁹⁶ באותה שנה נפתח סניף של האגודה בנס-ציונה הסמוכה, ושמו 'בני יהודה', לזכר סופרנו ומחיה שפתנו הלאומית מורנו ורבנו בן-יהודה.¹⁹⁷ כעבור זמן-מה שלחו שניים מחברי האגודה בראשון-לציון שלמדו בגימנסיה ביפו מכתב אל עמיתיהם במושבה ותבעו מהם להודות עם מאבקם נגד השתלטות השפה הגרמנית בטכניון.¹⁹⁸



קטע משער פרוטוקול האגודה

העיתונים

סמוך לעלייה על הקרקע התכוון 'ועד חלוצי יסוד המעלה' להוציא לאור, בעזרתו של בעל העיתון 'חבצלת', ישראל דב פרומקין, 'מכ"ע [מכתב-עתי] תחת השם: "ראשון לציון" אשר מטרתו יהיה לעורר את לבב עמנו להרעיון מישוב ארצנו הקדושה ולהיות לפה ולמליץ לעדת "ראשון לציון" לכל הענינים הנוגעים לה'. חברי האגודה ביקשו גם להפיץ 600 עותקים ליהודים בגולה תוך הקפדה שלא יהיו המאמרים מתנגדים לדת תורה והמדינה.¹⁹⁹ אולם הרעיון כולו לא יצא אל הפועל.

כעבור שנתיים, בתרמ"ד, נרתם בן-יהודה להוציא לאור עלון ושמו 'מבשרת ציון', ופעל לשם כך יחד עם הביל"ויי ליאון שוורץ (ל"ב א"ש), שכשל בניסיונו להוציא לאור בהקטוגרף בראשון-לציון (ראה אור גיליון אחד בלבד), ויחד עם ישראל פיינברג, ישראל בלקינד ומאירוביץ, שהתכוונו

194 'זכרון דברי האספה...', ד תמוז אתתכ"ח [תרנ"ז], אצ"מ, A192/851. לפרוטוקול צורפה רשימת חברי האגודה (שלושים ותשעה).

195 'אגודת פרחי-ציון מרכז ראשון-לציון ארץ-ישראל', אצ"מ, A192/43.

196 פרוטוקול 'אספה כללית שבה החיו את האגדה ע"פ המטרות', ב' באלול תרע"ג, אצ"מ, A192/43.

197 ב"צ קברסקי אל אגודת 'פרחי ציון' בראשון-לציון (ללא תאריך), אמר"ל, ע-2/1-1 (5).

198 מ' לוינ' וב' מאירוביץ, יפו כ"ב בתשון תרע"ד, אמר"ל, ע-2/1-1 (5).

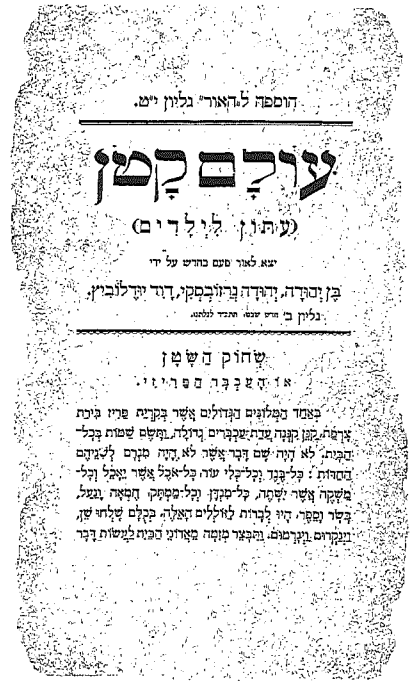
199 פרוטוקול ישיבת 'ועד חלוצי יסוד המעלה' בראש חודש מנחם אב תרמ"ב, ראו: ליבונטין (לעיל, הערה 41), עמ' 131.

להוציאו ב'עברית' (לשון הקודש) ורוסיא ולהפיצה.²⁰⁰ גם יזמה זו לא נשאה פרות של ממש ורק ארבעה גיליונות של העלון ראו אור.

כעבור שנים אחדות חברו יודילוביץ וגרוזובסקי אל בן-יהודה והוציאו לאור את עיתון הילדים הראשון בארץ-ישראל, 'עולם קטן', כהוספה לעיתון 'האור' (תרנ"ב-תרנ"ד). בתוך זמן קצר היה הוא למעשה לעיתון לילדי ראשון-לציון, שגם פרסמו בו חיבורים וחידות. בניסן תרנ"ג החליט ד"ר אהרון מזי"א, רופא בראשון-לציון ובלשן חובב, להוציא לאור עיתון חודשי שיהיה מוקדש להרחבת השפה, וייהיה בית אסף לכל המבטאים והמלות החדשים שמתחדשים עתה יום יום, אף יבוקרו כהלכה.²⁰¹ ככל הידוע גם תכנית זו לא נתמשה.

מאירוביץ יסד בראשון-לציון את כתב-העת המקצועי הראשון לאיכרים בידידי, 'דער קאלאניסט' (תרנ"ג-תרנ"ו). מאירוביץ ולונץ התכוונו להוציאו כרבעון, אולם מחמת קשיים תקציביים לא עמדו בכך. החל מן הגיליון השלישי הוא הופיע בידידי ובעברית ואחר כך הופיעה הוספה בעברית 'האכר'.²⁰² בתרנ"ז החל בן יהודה להוציא לאור עיתון לחקלאים, 'כלי דבור' (ראשיתו כהוספה ל'הצבי', 'דברי עבודת האדמה'), ואחר כך הסב את שמו ל'האכר היהודי'. למעשה היה מאירוביץ האחראי לעריכתו יחד עם יוסף ניגו, מנהל בית הספר החקלאי 'מקווה-ישראל', שנתן לו גיבוי ציבורי, והשתתפו בו אגרונומים ותלמידי בית הספר החקלאי ובהם תלמידים מראשון-לציון.²⁰³ עורכי העיתון המקצועי הזה תרגמו מאמרים מלשונות שונות ובתוך כך חידשו מונחים עבריים רבים.²⁰⁴

על מעמדה של העברית במושבה אפשר ללמוד גם מן התפוצה של עיתונים עבריים בה. ברשימת שמות מנויי העיתונים בראשון-לציון שערך יודילוביץ בשנת 1893 לערך נמנו כעשרים איש בלבד ורובם היו מן המשכילים שבקרב תושבי המושבה. פרט לשלושה (לבונטין, הייסמן וגיסין) שהיו מנויים על עיתונים עבריים, היו כולם מנויים על כתבי-עת לועזיים ובעיקר על כתבי-עת מקצועיים-חקלאיים.²⁰⁵ אישור לנתונים הללו יש בדברים שפורסמו בכתב-העת של אגודת 'בני משה', 'מכתבים



שער הוספה המיוחדת לילדים בעיתון 'האור'

200 י' בלקינד אל ז"ד לבונטין, כ"ב בחשוון תרמ"ד, נדפס: לסקוב (לעיל, הערה 21), ב, עמ' 235.
 201 בית הלוי, 'מקרי הימים', מכתבים מארץ ישראל, א, א' באייר תרנ"ג, עמ' ה. אחד הנענים הראשונים לרעיון העיתון היה ד"ר יהודה בן ישראל קאצענעלסאן (בוקי בן יגלי) במכתבו אל מזי"א, י"ב בתשרי תרנ"ד, ספרית ד"ר מזי"א במכון מזי"א בירושלים.
 202 על העיתון ראו: מוקני הישוב [מ' מאירוביץ], 'העיתון החקלאי הראשון בא"י - 'האכר', 'האכר היהודי', ד' יודילוביץ (עורך), קבץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ ישראל, א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 51-52.
 203 י' לנג, 'עיתונות א' בן-יהודה ועמדותיה בעניני היישוב היהודי והתנועה הלאומית בשנים תרמ"ה-תרע"ה (1884-1914)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 92-95.
 204 ח' אדר, 'היהודים בלשון החקלאית בתקופת הביילויים', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים. הכותב מסתמך בעיקר על 'האכר היהודי' משנת תרנ"ח ועל 'הצבי' משנת 1911.
 205 הרשימה באצ"מ, A192/859.

מארץ ישראל': 'בראשון לציון מהלכים ל-60 עיתונים בו' לשונות, וכמעט שכל העיתונים העבריים הכתובים עברית וזשרגון ימצאו שמה'.²⁰⁶ כעבור חמש שנים ציין יודילוביץ בתגובה על ביקורת שמתח קלוזנר על רמתה התרבותית של המושבה כי עדת ראשון-לציון, שמנתה באותה שנה שישים בתי אב, צורכת שישים מינים של עיתונים בשפות שונות – לבד מן העיתונים העבריים – ו'משלמת בכספה שלה!'.²⁰⁷

בתרס"ה מנה פריימן כחמישים עיתונים שונים המתקבלים במושבה במגוון שפות: ארבעה-עשר בצרפתית, אחד-עשר ביידיש, עשרה בגרמנית, חמישה ברוסית, שני גיליונות בספרדית, שניים באנגלית ותשעה בעברית – בסך הכול חמישים ושלושה מנויים על כ-135 גיליונות עיתונים.²⁰⁸ האם ניתן להסיק מנתונים אלה על מיעוט קוראי העברית במושבה? דומה שלא. המנויים על עיתוני חו"ל היו מנויים ברובם גם על עיתונים עבריים, שכן העיתונים הארץ-ישראליים באותן שנים (שעיקרם היה עיתוניו של בן-יהודה) היו שבועיים ואילו שאר כתבי-העת יצאו בתדירות נמוכה יותר. מכל מקום ניתן לקבוע שנשמרה במושבה סובלנות מלאה כלפי אלה שקראו בעברית הייתה וזה להם או שהיה להם עניין או צורך לצרוך תרבות גם בלשונות אחרות.

נתונים ומשמעויותיהם

בשנת תרס"ב דיווח בן-יהודה על 150 נשים ועלמות במושבות היודעות לדבר עברית ובהן 'גם מדברות עברית תמיד'. בגני הילדים ובבתי הספר, הוסיף בן יהודה, 'תדברנה עברית וכמעט רק עברית, כחמש מאות בנות, לכל הפחות'.²⁰⁹ באותה שנה דווח על 'הצעירים, ובפרט הצעירות שבראשון, אשר מספרן הרבה והן כולן הולכות ומדברות רק עברית וקוראות רק עברית – והכל בעברית'.²¹⁰ נדמה שהנתונים הכלליים הללו משוללים אחיזה במציאות והם בבחינת משאלת לב. כעבור פחות מעשר שנים, בתר"ע, דיווח 'אדמי' ב'האור' שיש לנו ביהודה עצמה – בירושלים ביפו ובכל המושבות – לא פחות מארבעים משפחות שהאב והאם, שהילדים ואפילו הקרובים מדברים בהם עברית, ורק עברית'. לדבריו יש כעשרים משפחות כאלה בשומרון ושלושים בגליל.²¹¹ אם מידע זה הוא אמין, הרי בשלב זה – לקראת סוף העשור הרביעי לחידוש היישוב היהודי בארץ-ישראל ובסיומה של העלייה השנייה – לא היה יסוד לטענה בדבר ניצחונה של השפה העברית במונחים כמותיים, ואולי נכון היה לקבוע דווקא כי המהלך היומרי נכשל.

אישור לכך שגם 'בסופה של העלייה השנייה עדיין לא כבשה העברית את הרחוב', בלשונו של שלמה הרמתי,²¹² מצוי בנתונים סטטיסטיים משנת 1914. על פיהם רק רבע מן האוכלוסייה היהודית הבוגרת

206 בית הלוי, 'מקרי הימים', מכתבים מארץ ישראל, א' באלול תרנ"ג.

207 'דברי זמר בראשון לציון', הצבי, י"ז באדר תרנ"ה.

208 פריימן (לעיל, הערה 143), עמ' 160-161. פריימן טעה בחשבונו.

209 בן-יהודה (לעיל, הערה 36).

210 'מכתבים להעורך', השקפה, כ"ב בסיוון תרס"ב.

211 אדמי, 'חג העברית', האור, כ"ט באדר א' תר"ע.

212 הרמתי (לעיל, הערה 16), עמ' 446.



(מבני חמש־עשרה שנה ומעלה) השתמשו בעברית כלשונם העיקרית; בני שנתיים ומעלה שלמדו עברית במוסדות החינוך השונים הגדילו את שיעור דוברי העברית לכדי ארבעים אחוזים ביישוב היהודי.²¹³

מידע על השפות המדוברות בראשון־לציון עולה מנתוני רישום התלמידים לבית הספר המקומי בתרפ"ב הכוללים פרטים על עיסוקם של הוריו של כל תלמיד, על לימודיו הקודמים ועל השפות המדוברות בביתו. מבדיקת הנתונים הללו מצטיירת התמונה הבאה:

א. מכלל שלושים ושבעה התלמידים ילידי השנים תרס"ה-תרס"ח היו עשרים ותשעה בוגרי גן הילדים במושבה, המישה בוגרי תלמוד תורה וגן, אחד בוגר תלמוד תורה ושני תלמידים הגיעו מירושלים. בבתי תשעה־עשר מהילדים דיברו עברית וז'רגון; בבתי תשעה - ז'רגון ועברית; בביתו של תלמיד אחד דיברו עברית ואנגלית; ובבתי שניים - ז'רגון. מבין אחת־עשרה משפחות הכורמים רק שלוש משפחות דיברו עברית בביתן.

ב. מכלל שלושים ושבעה ילידי השנים תרס"ח-תרע"א היו עשרים ותשעה בוגרי גן הילדים במושבה, שניים בוגרי תלמוד תורה, והשאר למדו במושבות אחרות (הר־טוב, נחלת־יהודה, נס־ציונה) ובירושלים. בבתי עשרים ואחד תלמידים דיברו עברית וז'רגון; בבתי שני תלמידים - ז'רגון ועברית; בבתי שבעה תלמידים - ז'רגון ובבתי שלושה תלמידים דיברו באחד עברית וצרפתית, באחד עברית ואנגלית ובאחד עברית וספרדית. רק בשישה בתים דיברו עברית או 'עברית בעיקר'.

ג. מכלל ארבעים ילידי השנים תרס"ח-תרע"ב היו שמונה־עשר בוגרי גן הילדים במושבה, 3 בוגרי תלמוד תורה; 3 בוגרי תלמוד תורה וגן והשאר היו עולים מרוסיה (ריגה) ותושבים שהגיעו מירושלים. בבתי שמונה מהתלמידים דיברו עברית וז'רגון; בביתו של תלמיד אחד דיברו ז'רגון ועברית; בבתי שלוש־עשרה תלמידים - עברית (היו גם בתים שבהם דיברו תימנית ועברית ועברית וספרדית).

ד. תמונת מצב דומה לזו נמצאה גם בקרב ארבעים ואחד ילידי השנים תרס"ט-תרע"ג: בבתי ארבעה עשר מהם דיברו עברית וז'רגון; בבתי שניים - ז'רגון ועברית; בבתי עשרה - ז'רגון; ורק בבתי שבעה דיברו עברית בלבד.²¹⁴

על פי נתונים כלליים על המושבה שפורסמו בתרפ"ג היו בה 97 משפחות איכרים, שמנו 397 נפש, ועוד 153 משפחות של תושבים, שמנו 630 נפש. בסך הכול מנתה המושבה באותה שנה 1,539 נפשות. בבית הספר 13 מורים מורות וגננות, ו־203 תלמידים, בתלמודי תורה - 80 תלמידים, ובגן - 76 ילדים; הילדים התימנים למדו בבית ספר נפרד.²¹⁵

במאי 1927 נערך מפקד בראשון־לציון לשם חיבור מונוגרפיה מקיפה, ובין השאר פורסמו בה נתונים על השפות המדוברות במושבה.²¹⁶

213 שמלץ ובקי (לעיל, הערה 3), עמ' 59.

214 'ספר בית הספר', א, עמ' 2-5, אמר"ל.

215 מ' זגורודסקי, 'המושבות', ספר השנה של ארץ־ישראל, א, תל־אביב תרפ"ג, עמ' 338-341.

216 ד' וולחונסקי, 'ראשון לציון לאור המספרים', מסחר ותעשייה: עתון לענייני הכלכליים של ארץ־ישראל, ה, 4-5 (אדר תר"ץ).

א. 365 משפחות הצהירו שהן מדברות עברית (70 אחוז), ו־79 משפחות (15 אחוז) הצהירו כי הן מדברות עברית ושפה נוספת. גם כותב המונוגרפיה סבר שהמספרים אופטימיים מדי. ובאשר לשפות האחרות, 107 משפחות (21 אחוז) הצהירו שהן מדברות יידיש, אולם גם נתון זה מסופק ונראה לכותב כי מספר דוברי היידיש (בייחוד בקרב הדור המבוגר) גדול יותר.

ב. כל הילדים ובני הנוער – בנות ובנים – יודעים עברית, ושפה זו היא שפתם המדוברת.

ג. בין הבוגרים נמצאו הבדלים בין גברים לנשים בקריאה, בכתיבה ובדיבור; בקרב הגברים 505 (85 אחוז) הצהירו שהם קוראים עברית, 485 (82 אחוז) כותבים עברית ו־515 (87 אחוז) דוברים עברית. לעומת זאת בקרב הנשים רק 355 (60 אחוז) קוראות עברית, 339 (82 אחוז) כותבות ו־388 (65 אחוז) דוברות שפה זו. גם נתונים אלה לוקים בהגזמה ידועה, 'כי בזמן הרשום התבישו רבים לצין שאינם יודעים עברית'. יש לציון שעל פי מפקד זה חיו בראשון-לציון 113 גברים ו־169 נשים ילידי הארץ שדיברו עברית, ואף על פי כן ציין הכותב 'שבין הנמצאים במושבה זה עשרות שנים לא מעטים הם לפי ערך האנשים שאינם יודעים לדבר ולפעמים אף אינם מבינים עברית'. מבין 114 האיכרים דוברים עברית 105, ו־102 כותבים עברית.

ד. אשר לשפות אחרות, 774 גברים ונשים דוברים יידיש ובכללם 282 בוגרים ילידי הארץ; 427 מדברים גם ערבית, ורק 134 מדברים צרפתית (שביעית בשכיחותה. בהם שישה שעלו מצרפת), אולם "הידיעה" הזאת היא שטחית מאד, "ליבנטינית", ביחוד כשהדבר אמור בשפה זרה באמת, כלו' שאינה שפת ארץ-מוצאו של העולה'.

הנתונים המאחרים הללו מבטאים מציאות חדשה שנוצרה במושבה בהשפעת גלי העלייה שהגיעו לאחר מלחמת העולם הראשונה והניידות הטבעית בתוך ארץ-ישראל. הגרעין הוותיק, כפי שניתן להיווכח, אף ששיעורו בקרב אוכלוסיית המושבה ירד, השפעתו על הציבור כולו הייתה רבה. משנתבקשה המועצה המקומית לתרום את חלקה בשנת 1929 ל'חברת אמוני הלשון העברית', השיבו פרנסיה לאמור: 'בודאי שאין צורך לבאר לנו בתעמולה על ערכה של הלשון העברית ועל הצורך לתמוך בחברה ... אלא שאין ביכולתה של המועצה להעמיד משאבים לאגודה'.²¹⁷

סיכום

מייסדי ראשון-לציון לא קיבלו עליהם מראש כל מחויבות לשונית ויכלו לבחור בכל שפה שחפצו, אולם הם בחרו להתפשר; מתד גיסא הם אימצו לעצמם את השפה העברית כלשון הרשמית, ומאידך גיסא לא גזרו על עצמם לדחוק או לשרש את לשונות הבית. המציאות הדיגלוסית הזו – שלא הייתה עבורם חידוש גמור, שהרי גם בגולה חיו היהודים בשתי סביבות לשוניות (הלשון היהודית ושפת המדינה) – נמשכה שנים רבות, ורק לאט לאט נעשתה העברית לשפת הדיבור במושבה.

²¹⁷ ראש הוועד הפועל מאירוביץ, הגנבר אברמוביץ והמוזכר וולקוביסקי, אל 'חברת אמוני הלשון העברית' בתל-אביב, 10 ביולי 1929, תצלום המכתב שמור במכון מו"א בירושלים.

קשה להצביע על נקודת המפנה שממנה ואילך ניתן לקבוע באופן חד-משמעי שהעברית הפכה ללשון התקשורת העיקרית במושבה. מרדכי אליאב טען ש'בשנת תרס"ח (1908) נסתיים התהליך של השלטת העברית בבתי-הספר במושבות',²¹⁸ אולם אין הדבר ודאי. וגם אם צדק בקביעתו, האם יש בכך ערובה כלשהי שגם הדור הבוגר השתמש בעברית למרבית צרכיו? והאם הסתיים התהליך בכל המושבות באותה השנה? אין ספק בכך שמרבית ילידי השנים תרס"ח-תרע"א בראשון-לציון נולדו למשפחות שדיברו בהן גם עברית או רק עברית, אך אין בידינו די נתונים על יכולתם של ההורים לכתוב ולקרוא בלשון זו, אם כי הדעת נותנת שהרוב ידע לקרוא.

אנו מציעים להבחין בשלבים אחדים של התהליך: (א) ההכרעה וההצהרה שהשפה העברית היא שפת הלאום וממילא לשונה של המושבה. (ב) סיגולה של העברית לצורכי הציבור הרשמיים: כתיבת פרוטוקולים, שילוט ותכתובת של מוסדות הקהילה. (ג) הנחלת השפה בשימושה המלא (קריאה, כתיבה ודיבור) לילדים בגני הילדים ובבתי הספר ולמבוגרים בשיעורי ערב, בפעילויות תרבותיות וכיוצא באלה. (ד) בשימוש בעברית כשפה האינטימית והפיכתה לשפת אם. שלב זה היה ממושך והיה תלוי בהמשכיות הבין-דורית במושבה. בתהליך הזה היו גם שלבי ביניים, כגון: הבנת הנשמע והנקרא מבלי יכולת להשתמש לדבר ולכתוב, יכולת לדבר אך לא לכתוב וכו'.

בשלבים שעד לביסוסה המוחלט של העברית השלימו הכול עם המציאות החדשה, ואף שלא כולם יכלו לדבר עברית רוטה ובהברה המזרחית, הם הבינו על פי רוב את אלה שלשונם הייתה עברית בלבד. על הקושי שבדיבור עברי, בניגוד לכתיבה ולקריאה, העיד הסופר זלמן אפשטיין (האלקושי): 'קשה עלי הדיבור בעברית כקריעת ים-סוף. ובבואי לדבר עברית אינני מדבר רק מגמגם כאילו מטיל עופרת הוצק לתוך פי. ואנוכי אינני בנידון זה איזה יוצא מן הכלל'.²¹⁹ על הקושי הזה ניתוסף קושי חמור לא פחות, והוא חסרונן של מילים שימושיות שטרם נוצרו.²²⁰ המבוגרים התקשו להסתגל לדיבור העברי בהברה המזרחית. מן הראוי להביא לעניין זה את דבריו של 'טרפון', שניסה להסביר על שום מה אין הפרוצס של הפצת השפה ... מתקדם באותה המהירות, שאליה יכולנו לקוות ומנה מספר סיבות. (א) האינרציה: ההרגל לדבר בשפת האם. (ב) הביישנות: נמנעים לדבר עברית שאינה שגורה על פי האנשים שמא ייעשו לצחוק. (ג) החידוש: הדיבור בעברית נראה מוזר. (ד) עצלות: לימוד העברית דורש מאמץ שאין הכול מוכנים לו. (ה) הבורות והאדיקות: שאינם יודעים עברית ושמתנגדים לעברית.²²¹

אף על פי שבקרב רבים מ'חובבי ציון' וחובבי שפת עבר היה המעבר לדיבור בעברית ביטוי אנטי-גלותי, לא כך קיבלו זאת איכרי ראשון-לציון. הללו עמדו בפני לחצים משני כיוונים עיקריים:

218 מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט 1777-1917, ירושלים 1978, עמ' 408.
219 ז' אפשטיין, לשאלת תחיית שפת עבר: מכתב גלוי לראשי ההסתדרות 'עבריה', סנט פטרבורג תרס"ט, עמ' 3; נדפס גם: הרמתי (לעיל, הערה 16) עמ' 433.

220 ילין טען ש'האיבים הראשונים של מי שרצה להנהיג בביתו את הדיבור העברי היו אנשי ביתו. הם הקיפוהו בשאלות כתנודרו של עכנאי, והוא. משנשאל, סביב השולחן, לשמותיהם העבריים של המאכלים המסכן סבל יסורי גיהינום, לא ידע לענות לאלה הילדים הקטנים, שלא יכלו להשלים עם הרעיון, כי אבא איננו יודע'. ראו: ד' ילין, 'תחיית הלשון העברית בתחיית האומה בכלל, לשוננו, י (ת"ש), עמ' 272.

221 טרפון, 'לשאלת שפתנו הלאומית', חדשות מהארץ, 19 ביולי 1918.

מרבית 'חובבי ציון' ואחר כך הציונים ראו במתיישבי ראשון-לציון את נחשוני התחייה הלאומית ונושאי דגלה של תחיית השפה העברית. הם ציפו מהם לשמש דוגמה ומופת של העברי החדש, שחי מיגיע כפיו ומוציא את לחמו מן האדמה, ושלשונו עברית. כל אלה השפיעו במישרין ובעצמה בלתי מבוטלת גם על תהליך התבססותה של הלשון העברית כשפת כול במושבה. לעומת זאת, הופעל על ראשון-לציון לחץ ציבורי מצד המושבות האחרות שבהן טיפחו את השפה העברית והגיעו להישגים מרשימים בהשלטתה. לחץ זה גרם לכך שאנשי ראשון-לציון התקוממו נגד כל מידע שהגיע לידיעת הציבור (באמצעות העיתונות) על מושבות (במיוחד רחובות) שהן עבריות ממנה. הם יצאו להגן על כבודם ועל כבוד השפה העברית, והגיבו בחריפות בכל מקרה שנערכה השוואה בין שיעור דוברי העברית במושבות אחרות לבין שיעור דוברי העברית שבקרבם.²²² אולם קנאות זו לא עמדה בסתירה לשימוש היומי בלשונות אחרות ובראש ובראשונה בידיש, בעיקר לצורכי דיבור.

ההנהגה המקומית בראשון-לציון, שנשאה בתפקידיה הציבוריים במשך שנים ארוכות, שמרה על מעמדה בקנאות ולא אפשרה לגורמים נוספים בקהילה, בעיקר לאלה שחיו במושבה זמן קצר, לתפוס עמדות השפעה. לכל תושבי המושבה היה ברור שוועד בית הספר 'עושה בחנוך כטוב וכישר בעיניו, הוא המשגיח על מהלך בית הספר וגן הילדים, הוא המוציא והוא המביא'.²²³ מאחר שהמנהיגות הייתה נאמנה לשפה העברית מלכתחילה, נוצרה במושבה מציאות שעודדה את הציבור כולו לקבל עליו את השפה העברית כשפתו הרשמית. העברית הפכה במהלך השנים לשפת האם של ילידי המושבה, והייתה במשך הזמן ללשון השלטת. התהליך היה אכן ממושך מאוד, אך גם טבעי במידה רבה, הואיל ואנשי המושבה השלימו עם העובדה שלצרכים שונים יש קיום גם לשפות אחרות ואין להילחם בהן. אין זה מקרה שבשנת 1917, שלושים וחמש שנים לאחר ייסוד המושבה, פורסמה מודעה והזמנה לאספה כללית ובסעיף ב' להתלטות 'ועד הצגנו' הקובע את התנאים המינימליים המקנים זכות בחירה, נקבע שרשאי להיבחר לאספה כל מי שגילו עשרים וחמש, המתגורר במושבה לא פחות משנתיים 'והיודע קרא וכתב בעברית'.²²⁴ האם מקורה של הדרישה הזו ברצונה של ההנהגה לשמור על עבריותה של המושבה או על מעמדה שלה או על שניהם כאחד?

הצטרפותם של תושבים חדשים, שלא שלטו בעברית למושבה, הייתה אחד הגורמים שעיקבו מעט את מהלך החייאת העברית. לכך יש להוסיף את קשרי הנישואין בין משפחות האיכרים לבין עצמן ואת העובדה שמספר ניכר של איכרים הביאו לבתיהם את הוריהם המבוגרים מחו"ל ונאלצו לדבר עמם בלשונם, בדרך כלל, יידיש.

יחסם של הראשונים ללשונות האחרות היה סובלני למדי; לא מצאנו ביטויי מלחמה או מאבק של ממש לא בצרפתית וודאי שלא בידיש. סובלנות זו עיכבה אולי את השתלטותה של העברית, אולם לא מנעה אותה (נכדות ונינות של המייסדים שולטות בידיש עד עצם היום הזה). לא מעטים מילדי

222 ראו: הרמתי (לעיל, הערה 192), עמ' 67-77.

223 ראשוני, 'משדה "החנוך" בראשון', הצבי, ב' בחשוון תר"ע.

224 בשם הוועד ד' לובמן, 23 בדצמבר 1917, אמר"ל, ע-2/1-1(3).

הדור הראשון במושבה, שעתידיים היו לבסס את השקפות העולם הלאומיות ולהשתמש בעברית כשפה יחידה, לאחר שרכשו אותה בבית הספר, עזבו את ראשון לציון והותירו אחריהם חלל; מבין הצעירים המוכשרים שנשלחו ללמוד באוניברסיטאות בחו"ל על חשבון הפקידות היו שנשאר ב"ח"ל ואחרים הופנו בשוכם למושבות אחרות.²²⁵ בשנות המשבר עזבו צעירים את ראשון-לציון; חלקם עברו למקומות אחרים וחלקם ירדו מן הארץ. נסיבות אלה מסבירות את העובדה שתהליך הפיכתה של העברית ללשון העיקרית במושבה היה כה ממושך. יש לציין שככל שהדברים נוגעים לידיש נכשל בן-יהודה בתביעתו 'להשליטה [את העברית] בכל מקצועות החיים בתור לשון הדבור היחידה [ההדגשה שלי, י"ל] של העם כולו בארץ'.²²⁶

לשאלה אם הייתה ראשון-לציון המושבה המובילה בהשלטת העברית בכל תחומי החיים לא מצאנו תשובה חד-משמעית. מכל מקום בני ראשון-לציון היו משוכנעים שכתר זה יאה להם. האם הייתה קהילת ראשון-לציון מקרה פרטי, או שניתן ללמוד מניסיונה גם על תהליכים שהתחוללו במושבות אחרות? גם על שאלה זו לא מצאנו תשובה ברורה, שכן היה אמנם דמיון בין המושבות בנסיבות החיצוניות, כגון שלטון אדיש, פקידות הברון שעודדה את הוראת העברית וכו', אך התהליכים הנדונים היו תלויים קודם כול בהרכב האנושי, בתנאים הסביבתיים הייחודיים ובנסיבות מקומיות שונות.



225 כך למשל דיווח שייד על בנו של אברמוביץ, בן זאב, שהוסמך בברלין לרפואה והשתקע בקהיר, ועל שני בני דודים לבית סולציאנסקי (כ"ז) שלמדו רפואה בפריז. ראו: E. Scheid, 'Medecins Juifs', *Strasburger Israelitische*

Wochenschrift, Beilage, 25 November 1909, p. 18

226 'מבית גנזיו של אליעזר בן-יהודה, משמרת הלשון', דאר היום, כ"ד בכסלו תרצ"ג (הדברים נכתבו בשנת 1918).